

METAMORFOZE LJUDSKEGA PRIPOVEDNIŠTVA NA GORENJSKEM

MONIKA KROPEJ

V članku je predstavljeno gorenjsko pripovedno izročilo v obdobju od prve polovice 19. do začetka 21. stoletja. Raziskana je razvojna pot pripovedništva predvsem prek sprememb v pripovednem repertoarju, v načinu pripovedovanja, v okoliščinah pripovedovanja ter v oblikah zapisovanja oz. snemanja in objavljanja besedil. Spremembe, ki jim lahko sledimo tako v motiviki kot v žanrih so prikazane ob gradivu, ki so ga na Gorenjskem zbrali M. Ravnikar - Poženčan, M. Valjavec - Kračmanov, M. Matičetov, T. Cevc, M. Cvetek in B. Bezek.

Ključne besede: pripovedništvo, ljudsko slovstvo, folklor, Matevž Ravnikar - Poženčan, Matija Valjavec, Milko Matičetov, Tone Cevc, Marija Cvetek, Gorenjska (Slovenija).

This article presents Upper Carniolan narrative tradition from the first half of the nineteenth century to the beginning of the twenty-first century. It discusses the developmental path of narration primarily through changes in the narrative repertoire, narration method, narration circumstances, and recording, transcribing, and publishing texts. Changes that can be observed in both motifs and genres are presented using material collected in Upper Carniola by Matevž "Poženčan" Ravnikar, Matija "Kračmanov" Valjavec, Milko Matičetov, Tone Cevc, Marija Cvetek, and Benjamin Bezek.

Keywords: narration, folk literature, folklore, Matevž "Poženčan" Ravnikar, Matija "Kračmanov" Valjavec, Milko Matičetov, Tone Cevc, Marija Cvetek, Upper Carniola (Slovenia).

Gorenjska, osrednja slovenska pokrajina, je že v preteklosti pogosto predstavljala in zastopala Slovenijo v svetu. Tako je npr. med ljudskimi nošami prav gorenjska dolgo časa simbolizirala slovensko oblačilno podobo v svetu; člani številnih folklornih skupin so bili skoraj do konca 20. stoletja opravljeni v gorenjsko nošo pri nastopih doma in na tujem. Slovenstvo so simbolizirali gorenjski nageljček, gorenjska pesem in Triglav – najvišji vrh, ki je tudi v državnem grbu. Kako pa je z ljudskim pripovedništvom, ko vendar vemo, da so obmejna območja tista, kjer so ljudje izročilo najbolj gojili in kjer naj bi tudi najdlje živelo. Vsekakor lahko ugotovimo, da so bili prvi zapisovalci ljudskega pripovedništva prav z Gorenjske, čeprav ta pokrajina ne sodi med tiste, kjer bi se izročilo najdlje ohranjalo.

POMLAD NARODOV IN LJUDSKO SLOVSTVO

Nedvomno je čas, ki ga je zaznamovalo revolucionarno gibanje, označeno kot pomlad narodov (1848), zelo pozitivno vplival na nacionalno osveščene Slovence, ki so že v prvi polovici 19. stoletja zbirali ljudsko izročilo. Med njimi je bil župnik Matevž Ravnikar - Poženčan, ki je najprej zapisoval ljudske pesmi, potem pa je vedno več pozornosti namenil ljudskim

pripovedim ter mitologiji. Rodil se je 1. avgusta 1802 v Poženiku pri Cerkljah. Služboval je kot kaplan najprej v Železnikih, potem pa na Breznici in v Stari Loki, kot ekspozit je deloval v Trnju na Pivki in na Gori pri Sodražici, nato je bil kaplan v Semiču, župni upravitelj v Selih pri Kamniku, nazadnje pa župnik v Predosljah, kjer je 14. februarja 1864 umrl.

Licej v Kranju je obiskoval v letih 1814–20, leto za Prešernom. Njegovo prijateljstvo z velikim slovenskim pesnikom je omenjal že Janez Trdina [1951: 500]. V času študija v semenišču je Ravnikar začel, po vzoru Valentina Vodnika, pisati pesmi, predvsem pa sta vplivala nanj profesorja Franc Metelko in Jakob Zupan. Metelko ga je spodbudil k zbiranju ljudskih pesmi, ob tem pa je začel Ravnikar zapisovati tudi pravljice in povedke. Ko je metelčica zastarela, se je kot nekdanji Zupanov učenec obrnil k ilirizmu in iskal zvezo z Gajem in Vrazom. Pod psevdonomi Mirko Poženčan ali Ilir iz Kranjske je začel leta 1839 objavljati v ilirščino prevedene prepesnitve tujih in svojih pesmi in spisov predvsem v *Danici Ilirski*.

Veliko se je ukvarjal s staro zgodovino, predvsem z naselitvijo Slovanov in njihovo kulturo. Pri tem se je bolj opiral na nekritično etimologijo kot na znanstveno presojo virov. Sledil je zgledu slovaškega jezikoslovca in zgodovinarja Pavla Josefa Šafařika in češkega starinoslovca Josefa Hanuša. V duhu Majarjeve ilirske slovanščine je v *Slovenski bčeli* v ilirščini objavil sestavek o boginji Kupali [Ravnikar - Poženčan 1852: 75]. Kljub temu, da je pogosto pretiraval z mitološkimi in etimološkimi interpretacijami, je iz celotnega Ravnikarjevega opusa razvidno, da ga je pri delu vodilo veliko domoljubje, pri čemer je veliko prispeval predvsem z zbiranjem ljudskih pesmi in pripovedi.

Povsod, kjer je služboval, je namreč zbiral ljudske pesmi in pripovedi in nekatere med njimi pošiljal Emilu Korytku in Stanku Vrazu. Poleg pesmi in povedk pa je zbiral tudi mitološko izročilo. Ohranjenih je 14 rokopisnih zvezkov,¹ v katere kjer je gradivo sprva zapisoval v nemščini, nato pa v slovenščini. V 11. zvezku so zbrane ljudske pripovedi – »Krainische Volksmärchen u. Sagen«. V uvodu je Ravnikar - Poženčan med drugim zapisal, da je preprostem kranjskemu človeku tako staroslovansko kakor tudi starorimsko bajeslovje večinoma neznano, da pa bo skušal predstaviti to, kar o starem bajeslovju kranjski narod še ve in kolikor se še med ljudstvom pripoveduje. Na koncu je pripisal: *Moram pa v čast svojih rojakov tu še omeniti, da pri njih te bajke na splošno ne veljajo za resnične; pripovedujejo si jih največ za zabavo in jih imajo pri tem za pesnitve* [Ravnikar - Poženčan MS 483, zv. 11]. Kot »Kranjcu znana nadnaravna bitja« je naštel naslednja: 1. Kurent, 2. Rojenice, 3. Hrusti, 4. Vile, 5. Mora, 6. Torka, 7. Polkonj, 8. Vrok, 9. Rok ali Spominj, 10. Strah, 11. Škratelj, 12. Trdoglav ali Glav, 13. Vedomec, 14. Divji mož, 15. Povodni mož, 16. Veles, Les, Lesk, 17. Rakovnik, 18. Rakuž, 19. Volkodlak, 20. Gojzdni čevljar ali šuštar. Vsa ta bitja je tudi opisal, nato pa zapisal še nekaj o Štempiharju, Klepcu, kralju Matjažu in o ljudskem zdravilstvu. Na koncu drugega zvezka je za pesmimi zapisal še šest pravlji v metelčici: 1. Mutasta sestra reši zakleta brata, 2. Kralj in tolovaj, 3. Bajzis, 4. Dva ljubka, 5. Dekle reši gospoda, 6. Rešena deklica. Dodana so še nemška imena zdravilnih rastlin. V

¹ Hrani jih Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani [Ravnikar-Poženčan MS 483].

tretjem zvezku je šest novih pravljic: 1. Čudni naključji potopljenca, 2. Učenec ve nazadnje več kot učenik, 3. Kraljev sin in cigan, 4. Čudni aržet ali žep, 5. Čudna služba, 6. Pravica več velja kot krivica. Pravljice in povedke so dodane tudi k nekaterim drugim zvezkom. V Štrekljevi zapuščini so se pod njegovim imenom ohranili trije zvezki pesmi (ŠZ IV. A, 126) in šestnajst pravljic iz Poženika pri Cerkljah (ŠZ 7/172–187. Sedem od teh pripovedi je bilo objavljenih v knjigi *Pravljica in stvarnost* [Kropej 1995: 191–196], 55 pripovedi je zbrala in javnosti predstavila v knjižni slovenščini Marija Stanonik [(ur.) 2005].

Od vsega rokopisnega gradiva je Ravnikar sam objavil razmeroma malo: nekaj v *Danici Ilirski*, v *Novicah* leta 1846 kratka zapiska o Štempiharju in o Torki [Ravnikar – Poženčan 1846]. Prav tako je v *Novicah* objavil še povest o Klepcu [1847] in Kljukcu [1848] ter »Pravlice iz Krajnskega« [1859a], v *Slovenskem glasniku* pa o sv. Alojzu [1859b; Stanonik 2005: 49 (št. 20)], kovaču, ki je skušal po Kristusovem zgledu kovati tako, da je konju odrezal nogo in da je mater sežgal na ognju, ker jo je hotel pomladiti. Za kazen še dandanes sedi v luni in kuje.

Med Ravnikarjevimi pravljicami lahko nekatere uvrstimo v mednarodne pripovedne tipe, npr.: Kraljevi služabnik, ki hodi po svetu (AaTh/ATU 506), Siromak (AaTh/ATU 537 + 313), Učenec ve več kot učenik (AaTh/ATU 325), Kraljevi sin (AaTh/ATU 531), Čudna služba (AaTh/ATU 610 + 570). Zapisal je tudi tri pravljice z istim naslovom »Mačoha«, ki pa sodijo vsaka v svoj pravljичni tip: prva se uvršča v mednarodni pravljичni tip AaTh/ATU 450 Bratec in sestra, druga v pravljичni tip AaTh/ATU 706 Deklica brez rok;² tretja pa je različica pravljичnega tipa AaTh/ATU 480B* in pripoveduje o pastorki, ki jo mačeha sredi zime pošlje po jagode, dobi jih, ker je prijazna, od mesecev; v gradu pa ji mačka pomaga do zlatih čevljev, obleke in kočije, medtem ko sta njeni polsestri zaradi neprijaznosti pogubljeni.³ Še posebej zadnja je povedana zelo naturalistično in z neolepšano grozovitostjo ne sodi med pravljice, ki bi bile primerne za majhne otroke. Elemente kanibalizma – kar je sicer v pravljicah tega tipa pogosto – pa vsebuje tudi pravljica o pastorki in pastorku, ki jo je zapisal, v nekoliko okornem jeziku in pripovednem slogu:

Mačoha (AaTh/ATU 450)

Neka mačoha je imela eno pasterko in enega pasterka. Do pasterke je bla grozno terda. Nekoliko, pa ne veliko bolji je bla do pasterka, lepga pobča. Ona je zbolela ter šla zdravnika za zdravila vprašat. Zdravnik ji pravi: Za te bo zdravilo kri od tvoje pasterke. Mačoha pravi: Al' kako jo hočem zaklati, de se nje kervi napijem. Zdravnik pravi: kadar jo boš česat šla, vzemi en nož ino jo za tilcam zbodi, pa pij nje kri. Mačoha gre domu, al' pobič, ki je bil z mačoho k zdravniku šal, in je vse to slišal, je svoji sestri povedal kaj misli mati ž njo storiti. Sestra pravi: kaj mi je storiti, kam se hočem djati? Bratec ji pravi: Ko se boste perpravljali, de bi te mačoha česali, ti bom puntke vzel pa ž njim potečem, ti pa za mano teci. To se je zgodilo. Mačoha teče za njima, pa jih ni mogla doteči, ino se je nazaj vernila ter pustila pasterka ino pasterko naprej

² Mačoha (AaTh/ATU 706), ŠZ 7/180; obj. Kropej 1995: 193–194 (št. 25); Stanonik 2005: 42–44 (17).

³ Arhiv ISN ZRC SAZU: ŠZ 7/176, Stanonik 2005: 47–48 (št. 19).

iti. Pobeč pravi zdaj svoji sestri: Grozno sim žejin. Ko do vode prideta se je napil in per ti priči se je v kozla zmenil. Sestra začne zdihovati: Kaj mi bo zdaj storiti. Al pobeč je v podobi kozla pregovoril. Na rudeč trak me perveži, pa me sabo ženi. Tako gresta naprej in prideta do nekiga grada, kjer je en ledih gospod gospodval. Temu je bla deklica z kozlom zavoljo lepote in zastopnosti močno ušechi; v zakon jo je torej vzel. Ker je bla ona gosa, je bratica v podobi kozla zmirej per sebi ohranila. Ko je bla porodila eno dete, ji nje mačoha, ktera je bla za njo zvedila pogačo pošle v' kateri so bile jerebičje jajca. Ko je tega porodnica pokusila, se je v jerebico zmenila ino je strani zletela. Pa mačoha je svojo hčer namest nje položila, de je dete dojila in verdevala. Al vsak dan je prava mati otroka na okno perletela v podobi jerebice in je rekla podloženi materi: Li lepo doji mojiga otroka in terdo ga povijaj, de se ne razleti. Ko se je čas približal porodnici pojedino napravljati, so se namenili kozlička, brata prave otrokove matere zaklati. Zdaj pravi kozliček svoji sestri: Poglej sestra, mene mislijo zaklati, že so kropic perstavili ino že nož za me brusijo. Sestra v podobi jerebice potoži nasproti bratu: Poglej jez sem v tico spremenjena in mojga otroka kri moje mačohje doji. To vse je grajšinski gospod slišal in šal neke ženske copernice za svet vprašat. Copernica pride k gradu, ino naredi, de je podstavljena mati otroka zletela in de je prava mati se spet v svojo prvo podobo premenila, in de je kozliček človek spet postal, pa vedno se mu je okrog vratu rudeče znamnje od traka poznalo za kterga je bil otvezen.⁴

Naturalističen pripovedni slog je značilen za večino njegovih proznih zapisov, tudi za pravljico »Čudna služba«:

Čudna služba (AaTh/ATU 610 + 570)

Nekdaj je bil en kralj bolan. Zdravniki so djali, de ne bo drugači ozdravil, kot če bo frišne fige jedel. Neki vertnar je imel lep vert, kjer je eno sadje zorelo, drugo cvetlo; torej tudi dosti fig, pa tudi tri sinove. Kralj je dal oznaniti, ko bi mu kdo frišnih fig prinesel, da mu hoče za plačilo dati svojo hčer ino pol kraljestva. Gre torej narstarši vertnarjev sin, nese fig kralju ino si želi s tem kraljevo hčer pa pol kraljestva perdobiti. Med potjo ga en ubožec dobi in prosi za povalničico, katero mu je bila mati za popotnico spekla. Vertnarjev sin noče povalničice ubožu nič dati. Ubožec ga vpraša dalej: Kaj pa neseš? Gortnarjev sin prav: Enmalo bobovnjeka. Ubožec pravi: Saj tudi bo bobovnjek. Ko pride ta s figam h kralji in odvije, kar je bil bobovnjek namest fig. In tako ta sin ni nič opravil. Napravi se ta srednji vertnarjev sin in si misli: ker uni noče nič povedati kako je opravil, se že ni vedel obnašati, de zato ni nič opravil, in zdaj on nese fig kralju. Mati mu je bla ravno tako kakor staršimu povalničico za popotnico spekla. Tega tudi ubožec sreča in tudi prosi za nekoliko povalničice; pa mu je tudi ni hotel dati. Potlej ubožec vpraša: Kaj pa tisto neseš? On pravi: En malo konjskih fig, on pravi: Saj tudi bodo konjske fige. Ko ta vertnarjev sin fige pernese h kralju, kar so konjske fige bile. Spet ta je bil od kralja strani stopen. Na zadnje se narmljaši vertnarjev sin s figami h kralju napravi. Mati mu je spekla povalničico kot pervima dvema in on gre. Med potjo ga sreča ubožec in poprosi za nekoliko povalničice. Vertnarjev sin pravi: Tukaj le, doli sedi, bova vkupej jedla. Jesta in potlej ga vpraša ubožec: Kaj pa tisto neseš? On pravi: En malo frišnih fig za kralja, ker je veliko plačilo za nje dal oklicati. Ubožec pravi: Saj tisto tudi bodo fige. Ko pride mladenič s figami h kralji, je kralj ozdravil, pa se je bil skujal ino mu ni hotel ne hčere ne pol kraljestva dati, ampak pravi: To reč mi moreš še dopolniti, da boš sto zajcev pasel, pa zvečer vse domu pergnal. Mladenič je

⁴ NUK, MS 483, zv. 3, 57–61; Arhiv ISN ZRC SAZU, ŠZ 7/175; obj. Krojej 1995: 191 (št. 22); Stanonik 2005: 45–46 (št. 18).

videl zajce vunkejš spuŒat, pa na enkrat je vsak odtekel, da ga ni bilo veĉ viditi. Ko zdaj sam na nekim Œtoru sedi, si Œpomni, de mu je bil uni uboŒec, ko sta povalniĉico Œkupej jedla, eno piŒalko dal, vzame piŒalko ino si je zaĉel za kratek ĉas piskati; kar so zajci jeli vkupej leteti. Ko je torej veĉer priŒal, je vse zajce vkupej Œpiskal. Ko vse zajce domu perŒene, mu kralj Œe noĉe hĉere in pol kraljŒtva dati, temoĉ li pravi: Œe en dan moreŒ zajce paŒti in vse domu pergnati. Spet mu drugi dan zajce vunkejš Œpuste ino ker se je kralj bal, da bi mladeniĉ vsih zajcov domu ne pergnal, je poŒlal eniga Œvojiga ŒluŒabnika k njemu, de naj eniga zajca od njega kupi. Kraljevi ŒluŒabnik Œe opravi kot en minih in gre zajca kupvat. Ali mladeniĉ pravi: Na prodaj ni nobeden, li zaŒluŒiti ga znaŒ. ŒluŒabnik ga vpraŒa: Kaj morem pa Œtoriti, de ga bom zaŒluŒil? Mladeniĉ pravi: Tukej doli leŒi, da ti jih bom Œtirideset na zadnjo nabrenkal. ŒluŒabnik pogleda okrog, ĉe ga kdo vidi ali ne, in ker ni bilo nobeniga blizi, Œe vleŒe in potlej mu zajca da. ŒluŒabnik vzame zajca in gre; pa kakor je mladeniĉ zapiskal ujide zajc in gre k mladenĉi. Ko je ŒluŒabnik brez zajca priŒal, gre kralj sam po eniga, de bi ga kupil, in oblekel je en mlinarski gvant. Ko kralj v mlinarskim gvanti zaĉne zajca kupvati, pravi mladeniĉ: Ne prodam ga ne, li zaŒluŒi ga. Kaj moram pa Œtoriti, vpraŒa ta mlinar. Mladeniĉ pravi: OŒla za rep primi in ga v rit kuŒni, potlej ti bom pa dal enga zajca. Kralj kot mlinar Œe okoli ozre, de bi ga nihĉe ne vidil in potlej kuŒne oŒla v rit. Ko kralj zajca dobi in nekoliko Œtrani odneŒe, Œpet mladeniĉ zapiska in zajc je k njemu od kralja nazaj uŒel. Ko tudi kralj ni zajca dobil, Œe je Œama kraljeva hĉi preoblekla in neznana Œla zajca kupovat. Ali mladeniĉ pravi: Na prodaj ni nobeden, li zaŒluŒi ga. Ko ga vpraŒa, kaj more Œtoriti ji pravi: Mojo moŒko Œeljo, k jo imam do tebe Œpolni - ino pervolila mu je v to. Ali ko gre z zajcam domu, ji je uŒal, ker je mladeniĉ zapiskal. Zveĉer perŒene mladeniĉ vse zajce domu; pa kralj pravi: Ne dam ti pred hĉere in pol kraljŒtva, kot de tri vreĉe z resnico napolnimo. Mladeniĉ pravi: Ko Œim zajce paŒel, je priŒal en menih enga kupvat, pa prodati mu ga niŒem hotel, li zaŒluŒiti ga je mogel, ker je - tukaj zavpije kraljevi ŒluŒabnik: Molĉi! ta vreĉa je Œe resnice polna. Vdrugiĉ, pravi dalej mladeniĉ, je bil priŒal en mlinar od mene enga zajca kupvat, pa kar mu ga niŒim hotel prodati, ga je zaŒluŒil, ker je - Molĉi! zavpije tukaj kralj, ta vreĉa je Œe polna. Tretjiĉ, govori dalej mladeniĉ, je bla ena Œenska priŒla zajca kupvat, pa ker ji ga niŒim hotel prodati, ga je zaŒluŒila, ker je - Molĉi! zavpije kraljeva hĉi. Ta tretja vreĉa je tudi polna. In tako mu je mogel kralj obljudo Œpolniti, hĉer in pol kraljŒtva dati.⁵

Pravljica o Œpokorjenem greŒniku Bajzisu je med najŒtarejŒimi zapisi pripovednega tipa AaTh/ATU 756B o Œpokorjenem greŒniku:

Bajzis (AaTh/ATU 756B)

En lovec je Œel v gozd Œreljat in njemu je en goŒpod veliko denarjev ponudil za tiŒto, kar ima doma, pa za to ne ve. Lovec je denarje vzel in tako je Œina v telesu Œvoje Œene prodal. Pobiĉ je rojen in dala Œta ga z Œeno v Œolo.

Ker Œta pa le Œalostna, ju vpraŒa po vzroku. Mu povesta.

Ko je bil Œe veĉji Œtudent, gre menihov za Œvet vpraŒat, kaj je Œtoriti, da bi Œe odreŒil, ker je prodan. Menihi mu ne vedo niĉ Œvetovati. On gre vpraŒat enega puŒĉavnika, kateremu je zavoljo Œvetosti en angel vsak dan jeŒti noŒil. Ta puŒĉavnik pravi:

»Jaz ti ne vem niĉ Œvetovati; pa pojdi k tolovaji Bajzisu, ki v gozdu prebiva, on ti bo vedel kaj Œvetovati.«

⁵ Arhiv ISN ZRC SAZU: ŒŒ 7/186; obj. Kropelj 1995: 195–196 (Œt. 28); Stanonik 2005: 19–21 (Œt. 5).

Bajzis je bil silno hudoben, z Luciferjem je imel večkrat pravde in prepire; pa sta bila vendar tako prijatla, da mu je sam Lucifer večkrat kaj postregel. Študent pride k Bajzisevi hiši v gozdu, pa ravno Bajzisa ni bilo doma, le žena je bila sama. Žena pripoveduje, da mu bo Bajzis pomagal. Toda mu mora streči. Ker je hudoben, bi ga umoril, če bi mu ne stregel.

»Torej,« pravi žena, »ko prijezdi, mu konja primi, s konja pomagaj in tako naprej.«

Kakor ga je žena učila, tako je študent, ko Bajzis pride, storil, in silno je bilo Bajzisu všeč. Peljal ga je torej k Luciferju v pekel in zanj prosi. Lucifer skliče skupaj hudiče in vpraša, kdo ima tega študenta zapisanega, pa ga nobeden ni imel. Lucifer zažvižga v drugo in spet jih je prišlo kot listja in trave; ali spet ni nobeden imel študenta zapisanega. Lucifer zažvižga v tretje in glej, en šepav hudič pride. Ta je imel študenta zapisanega. Lucifer mu zapove študenta zbrisati, pa ta šepavec noče. Lucifer mu zažuga, da ga bo na Bajzisovo posteljo dal, če ga ne zbriše, in tega se je ustrašil, da ga je zbrisal.

Študent vpraša, kje je Bajzisova postelja. Ker je tako strašna, bi jo rad videl. Lucifer mu jo pokaže; študent položi mezinec nanjo in odgorel mu je precej. Potlej položi svojo palico nanjo in precej je zgorela.

Študent gre k Bajzisu, ki ga je pred peklom počakal, tudi Lucifer ga spremlja. Ko pridejo iz pekla, greddo po poti in srečajo duhovnika, ki je šel s svetim obhajilom. Bajzis jo je prešerno mimo duhovnika udaril, Lucifer in študent sta pokleknila. Potlej sta Lucifer in študent šla daleč za Bajziso in Lucifer je začel Bajzisa pomilovati, rekoč:

»Ko bi se jaz mogel rešiti, bi vse storil, in Bajzis je že tako hudoben, da bi skoraj zanj več pokore ne bilo.«

Študent vpraša Luciferja, kaj bi bilo še Bajzisu storiti, če bi hotel zveličan biti. Lucifer pravi:

»Če bi se on hotel zveličati, bi moral novomašnik en kol ošpičiti in ga potlej skozi Bajzisev trebuh, ko bo vznak na tleh ležal, zasaditi v zemljo. Potlej bi zrasla jablana, polna jabolok. Novomašnik bi moral njega spovedati. Bajzis bi živel tako dolgo, da bi se spovedal. Po vsakem spovedanem grehu bi odpadlo eno jabolko. In ko bi jabolok ne bilo več, je znamenje, da je spovedan.«

Ko sta se s študentom to pomenila, gre Lucifer domov, študent pa za Bajziso na dom. Bajzis napravi kosilo in pri kosilu mu študent pripoveduje o postelji v peklu, ki je pripravljena zanj in kako mu je Lucifer razložil, da bi se znal rešiti.

Bajzis prosi študenta, naj ga pride, kakor je razložil Lucifer, spovedat, ko bo odbral novo mašo. Ko se je študent izšolal za mašništvo in je bil posvečen v mašnika, gre k Bajzisu in ga spoveduje, kakor je Lucifer pravil. Ko se Bajzis spoveduje, mu nazadnje dve jabolki nista hoteli odpasti. Bajzis premišluje, česa bi se še ne bil obtožil in pride mu na misel, da je očeta in mater ubil. Ko se tega obtoži, sta še tisti dve jabolki odpadli in Bajzis je po prejeti odvezi umrl. Ko Bajzis umre, puščavnik en dan ni od angela jesti dobil. Ko drugi dan angel puščavniku jesti prinese, ga puščavnik vpraša:

»Zakaj mi pa včeraj nisi prinesel nič jesti?«

Angel pravi: »Včeraj je bilo tako veliko veselje, ko je Bajzis se spokoril in v nebesa prišel, da smo od veselja v nebesih bili zadržani in zato ti nisem bil prinesel jesti. Vsi smo bili šli Bajzisu naproti.«

Puščavnik pravi: »Ker ste vsi šli po Bajzisa, koliko jih bo pa po mene prišlo?«

Angel odgovori: »Jaz sam.«

Puščavnik pravi: »Če imaš pa ti sam po me priti, pa še tebe ni treba.«

In zdaj so hudiči prišli in vzeli puščavnika.⁶

⁶ NUK, MS 483, zv. 2; obj. Stanonik 2005: 26–27 (št. 9).

Matevž Ravnikar - Poženčan pa je v prozni obliki zapisal tudi balado »Lenora«, sicer razširjeno po vsej Evropi:

Dva ljubka (AaTh/ATU 365)

Dva sta se ljubila, četudi sramežljivo. Kjer je bil eden, je moral biti tudi drugi. Celo zapriseгла sta, da kjer bo eden, mora biti tudi drugi. Pobič je popotoval in ko je križem svet hodil, je umrl. Po smrti je prišel ponjo na belem konju. Ona, ker ni vedela, da je mrtev, je šla z njim. Po poti ga je večkrat spraševala: »Kam greva?«

On ji je vselej odgovoril: »Luna sveti, mrtvi rajžajo.«

Nazadnje prideta k hiši, v kateri je lučica brlela in obstaneta. Ta hišica, kjer je luč brlela, je bila mežnarija in kraj, kjer sta obstala, pokopališče. Mežnar pride k njej, ko sliši konja cepetati in skoči, da jo v hišo potegne. Njen ljubi ostane zunaj in žuga pomoriti vse, če mu ljuba nekaj od svojega života ne da. Luknjico so pri oknu naredili tolikšno, da je nekoliko mezinca venkaj pomolila in odtrgal ga je. Potlej sešije svoje obleke in je na zob na pokopališču legel, da so ga drugi dan našli mrtvega ležati in držati v ustih odgrizen mezinec. Ona je potlej še štirinajst dni živela in tudi umrla.⁷

Leta 1858 – torej nekaj let pozneje – se je tudi Valjavec posvetil motivu Lenore in ob primerih dokazoval, da imajo ljudske pripovedi in pesmi pogosto isto tematiko in so poznane različnim narodom. S primerom ljudske pesmi »Lenora« oz. povedke »Mrtvec pride po ljubico« (ATU 365) je nakazal mednarodno razširjenost ljudskega izročila in motiviko, ki se lahko pojavi tako v pripovedih kot tudi v ljudskih pesmih. [Valjavec 1858a]. Valjavec je presegel zgolj registriranje gradiva in je k problemu pristopil raziskovalno. V tem se kaže generacijska razlika med Ravnikarjem in Valjavcem: medtem ko je prvi iz izročilom predvsem dokazoval samobitnost in slovanski značaj slovenskega naroda, je drugi zbrano gradivo obravnaval primerjalno, v skladu z metodologijo tedanje filologije.

Ravnikar - Poženčan je med ljudskimi junaki opisal kralja Matjaža, Štempiharja, Petra Klepca in Hudega Kljukca.

Kralj Matjaž

Ta junak je na Ogrskem v neki jami v globokem spanju in sicer s svojimi junaki in vojaki, ki tudi spijo, sedeč pod lipo za mizo pod drevesom. Brada mu raste v dveh delih in se ovija lipe, ko se bosta obe polovici brade na nasprotni strani združili, da bo tako okoli drevesa nastal kolobar, bo sodni dan. Medtem pa se prebudi speči kralj enkrat na leto, da vpraša, ali je še kaj ptičev z dolgimi repi na svetu, v mislih ima namreč srake. Ko bodo te povsem izumrle, bo s svojimi možmi vstal, ker bo takrat nastopil sodni dan.⁸

Štempihar

Kar je bil Rimljanom Herkules, sta Kranjcem Štempihar in Klepec. Štempihar, če sem si prav zapomnil od tistih, ki so ga osebno poznali, je bil rojen v šenčurski fari v vasi

⁷ NUK, MS 483, zv. 2; obj. Stanonik 2005: 53 (št. 22).

⁸ NUK, MS 483, zv. 11, str. 73–74, prev. N. Kuret; obj. Stanonik 2005: 68 (št. 43).

Olševak na Gorenjskem. O njem pripovedujejo po vsej deželi, da je pri delu vzdigoval izredno težka bremena, prevračal naložene furmanske vozove in se pogosto upiral veliki množici fantov ter jih tudi premagal.⁹

Klepec

Klepec je bil iz Osilnice na hrvaški meji, nezakonski sin. Njegova mati je bila revna. Pastirji, njegovi tovariši, so mu v mladih letih pogosto očitali njegovo nezakonsko rojstvo in ga imenovali pankrt, t.j. nezakonskega otroka. Dostikrat so ga topli in drugače mikastili. Nekega dne se je naveličal njihovih krivic in je odšel domov. Spotoma ga je srečal vol. Bilo je prav na dan sv. Janeza Krstnika, ko so se navadno voli borili. Vol ga je nagovoril: »Kam greš?« Klepec odgovori: »Ne morem več prenašati krivic, ki mi jih prizadevajo moji pastirski tovariši in sem odšel domov.«

Vol: »Ali bi jih rad premagal?«

»O, srčno rad,« je bil odgovor.

»No, potem ti hočem priskrbeti moč, s katero boš vse premagal. Grem v dolino, nasprotnik, t. j. drugi vol bo kmalu prišel do mene na dvoboj. Pojdi z menoj, odlomi vejico, ki je letos zrastle, in udari mojega nasprotnika, ki je močnejši od mene. S tem mi boš pomagal k zmagi, sebi pa pridobil moč, s katero boš vsakogar premagal.«

Kakor je vol govoril, tako se je vse izpolnilo. Premagani vol je zbežal zdaj s strašnim mukanjem, Klepec pa je bil silno močan.

Po svoji navadi je šel spet s pastirji, le-ti so ga hoteli kakor navadno tudi preteptati, zato pa jih je on premlatil in premagal, čeprav so se še tako trudili, da bi mu bili kos. Jokaje so stekli domov in povedali, kaj jim je naredil tisti, ki je bil sicer premaganec.

Ko je bila njegova moč splošno znana, da je prišel glas o njem celo do cesarja, ga je le-ta poklical na Dunaj. Klepec pride pred cesarja in ta mu reče:

»Ker toliko slišim o tvoji moči, mi pokaži tu kak dokaz o njej.«

Klepec je zato obrnil vse furmanske vozove, ki so stali v bližini, tako da je bilo videti, kakor da so namenjeni v nasprotno smer. Cesar je rekel nato, da bi furmanom naredil dosti stroškov, ko bi jih morali sami okreniti v prejšnjo smer. »Obrni jih zato spet tako, kakor so bili.« Tudi to se je zgodilo.

Nato je prosil Klepec, naj mu prinese dvanajst podkev, ko jih je vzel v roke, je vseh dvanajst podkev hkrati raztegnil. Ko je videl ta dokaz njegove moči, je cesar rekel:

»Na meji med Hrvaško in kranjsko je turški velikan, devet centov težak, ta nas poziva, naj mu postavimo nekoga za dvoboj nasproti. Če si ga upaš premagati, boš zelo ustregel mojemu cesarstvu, zakaj od tega dvoboja zavisi odločitev o posesti dežele.«

Klepec je nato obljubil, da se bo pomeril z velikanom, ki je v bližini njegovega rojstnega kraja sramotil avstrijsko cesarsko hišo. Vse je bilo za dvoboj pripravljeno. Cesar in turški sultan sta prišla osebno, vsak je vodil svojega junaka. Tedaj sta šla najprej k zajtrku, turški velikan zahteva dvanajst meric vina, devet hlebcev kruha, Klepec pa pol merice vina in pol hlebca kruha. Z zaničevanjem je gledal med zajtrkom Turek na mnogo manjšega Klepca. Po zajtrku se je začel dvoboj. Junaka sta se izmenoma zagrabila za roke in Klepec je svojega nasprotnika tako stresel, da je le-ta izbruhal zaužiti zajtrk. V svojem pričakovanju prevarani sultan zakriči

⁹ NUK, MS 483, zv. 11, str. 66, prev. N. Kuret; obj. Ravnikar-Požencan 1846; Stanonik 2005: 70 (št. 45).

Klepcu: »Pograbi ga in ga trešči ob zid!« Zdaj stisne Klepec velikana in ga raztrešči ob zidu. Nato zasleduje turško vojsko do Belega grada, meče hlode za njo in z njimi mlati po Turkih. Pri Belem gradu je zasadil naposled svoj meč v zemljo in dejal, medtem ko je Turke zasledoval naprej: »Če se bo meč sam pogreznil v zemljo, mi bo sila in potrebna pomoč, če pa sam zleze iz zemlje, bom z lahkim trudom zmagal.« Meč je zdaj lezel v zemljo, zdaj prihajal iz nje. Po večkratnih težavah je bil Klepec vendarle zmagovalec nad Turki. Rusija je bila vesela te zmage in je odstopila Avstriji kos ozemlja vzdolž Donave.

Klepec je podaril vladar za plačilo velike lovske pravice in mu odpustil vse dajatve. Klepec si je postavil leseno hišo, za kar je porabil tako debela debela, da so po tri drugo za drugim dala zadosti visoke stene. Hiša stoji, kakor je pravil nekdo, ki jo je videl, še zdaj v osilniški fari in spominja sosede, kakšen junak se je rodil v njihovem kraju.¹⁰

O Lukcu Kljukcu je pisal v *Novicah* je leta 1848:

Kljukec

Na vprašanje v 42. listu Novic: »Kdo je bil Kljukec?« vem povedati, da je bil Lukec Kljukec rojen na Jami, neki vasi pri Savi, kjer je en brod za prepeljati se, blizu Mavčič pod Kranjem. Živel je okoli leta 1630 in je v Celjovci v šolo hodil, ter se je bil ranarstva (Chyurgie) izučil. Tode, namesti se ranarstva poprijeti, je hodil po Koroškim in po Krajskim, da je kake burke, sleparije in večkrat tudi kake velike hudobije počel. Več zanikernih študentačev se mu je bilo pridružilo, da so bili njegovi pajdaži. Kakor kaciga černošolca se ga je ves svet bal; vsi so mislili, da zna več ko hruške peči.

To sim bral od njega pred kacimi tridesetimi leti, v nekih nemških bukvah, kjer je bila marsikaka krajnska reč popisana, in ki jih je bil v Ljubljani na svitlo dal neki vradnik, čigar ime, kakor tudi marsikaj, kar od Kljukca perpoveduje, sim pozabil. Le to si še spomnim, da na zadnje pristavi: Kljukec je bil ob svojim času veliko čislan, dandanašnji (to je, ob začetku devetnajstiga in konec osemnajstiga stoletja) pa bi on lepo na vešalah bingljjal. [Ravnikar - Poženčan 1848]

Leto pozneje je tudi Matija Valjavec v časopisu *Slovenija* objavil izročilo o Kljukcu, toda veliko izčrpnije, predvsem pa po ljudskem pripovedovanju in ne – kakor piše Ravnikar - Poženčan – po »nemških knjigah«. Hudi Kljukec je eden izmed številnih priljubljenih »pravljicnih roparjev«, ki so bili razširjeni v različnih krajih po Evropi ter so jemali bogatim in dajali revnim. Pri nas so bili »rokovnjači« ali »ravbarji«, in kot njihov vodja je v drugi polovici 17. stoletja zaslovel tolovaj Kljukec, s pravim imenom Janez Košir, ki ga je omenil že Valvasor in so ga poznali na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem.

Veliko pa je pisal o bajeslovnih bitjih, saj so, kakor omenjeno, v njegovih rokopisih ohranjena tudi historično-mitološka razmišljanja o njih.

Rojenice

Rojenice so tri, pridejo v hišo ob človekovem porodu, da mu določijo, kaj ga čaka v življenju. Prva suče nit življenja, druga jo prede, a tretja jo pretrga in kadar jo pretrga,

¹⁰ NUK, MS 483, zv. 11, str. 66, prev. N. Kuret; obj. Ravnikar - Poženčan 1847; Stanonik 2005: 69–70 (št. 44).

mora človek takoj umreti. Rojenice se mora ob porodu otroka pogostiti s kruhom, ki mora biti zanje pripravljen na mizi. Resnica je, da ga ne jedo, ampak si štejejo v veliko čast, kadar se jim ponudi hlebec. Rojenice so krasne device, ki se odlikujejo s svojim čudovitim petjem. Nekdaj je bila navada puščati na polju srpe in živila, s srpi so žele žito, a z živili so se hranile.¹¹

V nadaljevanju je Ravnikar zapisal pet različnih zgodb o rojenicah. Prva pripoveduje o fantu, ki dela pri mojstru, kamor hodijo tri rojenice, in se poroči z eno izmed njih. Žena mu svetuje, naj si pridobi doto tako, da bo zasledoval klobko preje. Sledi ji in pride do luknje, v kateri sta živeli sestri rojenici, ki mu dasta obilo zlata. Gospod iz bližnjega gozda izve za njegovo bogastvo in mu ugrabi ženo in bogastvo. Ko pride mož po ženo, mu je gospod noče dati, rojenica pa za kazen nemu od gospodovih služabnikov obrne glavo nazaj. Ko pride mož po ženo drugič, mu gospod naroči, naj poseka gozd v enem dnevu. Sledi ženinim nasvetom in pride s sekiro v gozd, ko vzide sonce, opoldne in ko sonce zaide. Ob tretjem prihodu se gozd podre. Mož dobi ugrabljeno ženo nazaj.

Druga zgodba pripoveduje, kako se je nekdo rešil rojeničinih napovedi s tem, da je pred vsakim delom rekel »V imenu Jezusovem!«. Tretja zgodba pa govori o uresničitvi napovedi rojenic, da bo fant umrl zaradi kačjega pika in utopitve. Mladenič namreč spleza na drevo po ptičje gnezdo, tu ga piči kača, pade z drevesa in se utopi v reki.

Četrta zgodba pripoveduje, kako so napovedale človeku, da ga bo ubil konj. Čeprav se jim izogiba, pade nanj podoba sv. Jurija na konju in ga ubije.

Peta zgodba pa pripoveduje, da so rojenice človeku napovedale, da bo utonil. Vpraša duhovnika za nasvet in ta mu svetuje, da naj vselej, ko bo slišal zvoniti zdravomarijo, poklekne in moli. Ko nekoč ravno poklekne k molitvi, se brv prelomi in zasliši se glas: »Ura je prišla, človeka pa ni!«

Torka, Tvorka

Tvorka je strašilo, ki tam koder ob torkih in četrtnih v kvartnem tednu predejo, ali tam, kjer predica pusti vrvico na kolovratu, v obliki pasje tace poganja kolovrate in ljudi straši.

Nekoč je prinesla Torka v neko hišo vrečo, polno klobk. Gospodinja je šla zato k sosedu, da bi se posvetovala, kaj naj naredi ali kaj naj to pomeni. Sosesta ji je rekla, da bi ji Torka spredla vso prejo, samo na pragu izbe naj gospodinja trikrat zavpije: »Vse glave gore, Torkina pa najbolj!« nato pa naj skoči k možu v posteljo, da položi svojo desnico nanjo, zakaj sicer bi se utegnila Torka po pravici nad njo znesti.¹²

Zbral je tudi več različnih izročil o Šembilji na Gorenjskem. Tako je zapisal povedko, kako Šembilja prehitel kralja Salomona in prva pije iz vira modrosti.

¹¹ NUK, MS 483, zv. 11, str. 49–54, št. 19, prev. N. Kuret; obj. Stanonik 2005: 54–57 (št. 23–28).

¹² NUK, MS 483, zv. 11, str. 56–57, št. 6, prev. N. Kuret; obj. »Tvorka« [Ravnikar - Poženčan 1846]; Stanonik 2005: 75 (št. 50).

V nadaljevanju piše o Šembilji, ki se ima za nevredno, da bi hodila po brvi, stesani iz drevesa, ki je zraslo na Adamovem grobu in iz katerega bo narejen Kristusov križ.

Tretji je motiv Marije, ki ji je preroško napovedano (priklonijo se ji tri rožice), da bo prav ona mati Zveličarjeva in ne katera od Šembiljinih treh hčera.

Četrta zgodba pripoveduje, kako Šembilja sežge petinštirideset od petdesetih knjig, ki jih je sama napisala, pa jih njen brat Salomon ni hotel odkupiti od nje. Nazadnje kupi Salomon pet knjig po isti ceni, za katero bi dobil na začetku vseh petdeset.

Kot peto pa je ohranjeno izročilo o ljudeh, ki Šembiljo namesto v žito, kakor je sama želela, pokopljejo v deteljo in zdaj detelja dvakrat letno rodi, namesto da bi žito tako bogato obrodilo:

Šembiljo so pokopali v deteljo

Preden je Šembilja umrla, je bila naročila, naj jo v pšenico ali kako drugo vsejano žito pokopajo, ker bo tisto žito, v katerem bo ona pokopana, dozorelo po dvakrat na leto. Ali neverjetni ljudje so jo po smrti zagrebli v deteljo in tako še dandanašnji detelja po dvakrat na leto dozori.¹³

S pripovedmi o Šembilji se je Ravnikar - Poženčan približal izročilu, ki sta ga pred njim objavila že Urban Jarnik [1813], ki je poročal o slovenskih sibilah, in Matija Majar Ziljski, ki je v Vrazovem *Kolu* mdr. predstavil tudi povedko o Mariji, ki ji Šembilja napove, da bo rodila zveličarja [Majar 1947]. Na Vipavskem je isto motiviko dvajset let pozneje rešil pred pozabo Anton Pegan.¹⁴

ZAČETKI REALIZMA

Med Miklošičevimi učenci na dunajski slavistični stolici, ki je bila ustanovljena leta 1849, je bil tudi Matija Valjavec, ki je postal strokovno najbolj večš zapisovalec ljudskega pripovedništva sredi in v drugi polovici 19. stoletja. Prištevamo pa ga tudi med prve slovenske narodopisce, ki so začeli obravnavati ljudsko pripoved z realističnimi in primerjalnimi metodami.

Matija Valjavec Kračmanov je bil rojen 17. februarja 1831 na Srednji Beli pri Preddvoru na Gorenjskem na materini domačiji, ki se ji je po domače reklo pri Kračmanu. Osnovno šolo je obiskoval v Kranju (1838–1843), gimnazijo v Ljubljani (1843–1848), študiral je klasično jezikoslovje in slavistiko na Dunaju (1851–1854). Septembra 1854 je nastopil kot suplent na gimnaziji v Varaždinu, kjer je že poučeval Janez Trdina.

Po prihodu v Varaždin je začel Valjavec poleg štajerskega in prekmurskega zbirati tudi kajkavsko pripovedno in pesemsko izročilo, pri tem so mu pomagali dijaki z varaždinske

¹³ Rkp. v gajici, NUK, Ms 483, Zvezek VIII, 18–20; obj. v knjiž. slov. Stanonik 2005: 58–60.

¹⁴ Rkp. zv. 1868/69: ŠZ 8/1; obj. Černigoj (ur.) 2007: 161.

gimnazije. Dvanajst pravljič, ki jih je na začetku svoje profesorske kariere zbral Valjavec z učenci, je izšlo v članku »Chorvatisch-sloven. Märchen aus d. Umgegend von Warasdin« [Valjavec 1858b]. V spremni opombi je Miklošič poudaril pomen tega gradiva za slovensko mitologijo, ob tem je tudi pohvalno pripomnil, da je Valjavec prvi med slovenskimi rojaki spoznal mitološki pomen pravljič. Ker je Miklošič – tako kakor njegovi učenci – kajkavščino prišteval med slovenske dialekte, je poudaril tudi pomen zbranega gradiva kot primer slovenščine, ki je nastala pod vplivom srbščine in hrvaščine in jo govore v provincialni Hrvaški. Po štirih letih je Valjavec kajkavske povedke izdal v samozaložbi [1858a, ²1890]. Skupaj je Valjavec zbral prek tisoč enot pravljič, povedk, ugank, pregovorov, vraž in šeg, kar ga uvršča med najuspešnejše slovenske zbiralce ljudskega pripovednega izročila [prim. Stanonik 1984].

Leta 1876, ko je postal dopisni član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, so ga premestili v gimnazijo v Zagrebu. Leta 1879 je postal redni član akademije, nato pa leta 1883 še član Anthropologische Gesellschaft na Dunaju. Na gimnaziji je poučeval do upokojitve leta 1891 in 15. marca 1897 v Zagrebu umrl.

Kot jezikoslovec se je Valjavec ukvarjal predvsem z naglasoslovjem [Valjavec 1878–1897], besedoslovjem [1881] in narečjeslovjem, zanimal pa se je tudi za stare cerkvenoslovanske rokopise. Pisal je tudi pesmi in pri tem je pogosto upesnil ljudsko izročilo; tako so nastale njegove pesnitve¹⁵ Zaprta smrt, Volk Rimljan in Osel kralj zverin, Zora in Sonca in najbolj priljubljena Pastir (1859), ki je doživela številne ponatise,¹⁶ v leksikon čudežnih pravljič pa jo je uvrstil tudi Walter Scherf [1982].

Že v gimnaziji je začel Valjavec zapisovati gorenjsko pripovedno in pesemsko izročilo predvsem na pobudo svojega profesorja Luke Martinaka, ki je poslal na uredništvo Bleiweisovih *Novic* prvo Valjavčevo povedko »Lesena skleda« [Valjavec 1848a], še isto leto je Valjavec objavil v *Vedežu* pripoved »Molitev pomaga« [1848b]. Sprva je besedila še popravljaj, toda kmalu – še pred objavo Majarjevih navodil za zbiranje ljudskih pesmi [Majar 1850] – je začel zapisovati izročilo po ljudski pripovedi in v narečju. Prvi v narečju zapisani pripovedi sta povedka o črnošolcu [Valjavec 1849a] in izročilo o Štempiharju, ljudskem silaku iz Olševka. V uvodu je Valjavec zapisal, da mu je zgodbe pripovedoval starec iz njegove vasi, torej iz Srednje Bele.

Štempihar

Po celim Gorenskim in sploh po vsi krajnski deželi je znan pregovor: Je močen, kot Štempihar. Od kod pa de izvira, bi vtegnulo marsikterimu vonder le neznano biti. De je bil Štempihar v Olševku na Gorenskim doma, de je bil silno močan - krajnski Erkul - so že gosp. Poženčan o priložnosti v Novicah omenuli. Nej tedej tudi jez povem, kar sim večkrat o njemu pripovedovati čul. Je v vasi, kjer sim jez doma, mož, ki ima že osemdeset let in čez, ta mi je nar

¹⁵ Zbirka *Pesmi* je izšla leta 1855; posthumno objavo z nekaj pesmimi iz prve zbirke in z novimi je uredil Fran Levec [Valjavec 1900].

¹⁶ Slikanico iz leta 1958 (1967) je ilustrirala Marlenka Stupica.

več od njega vedil povedati, in kar je meni pred dvema letama pravil, nej tukej po meni vnovič pove, in pripoveduje po domače:

»Bil sim še mlad, in pasel sim neko jutro v Potočah ovce na pašniku pri cesti, ki derži iz Kokre. Sedel sim na skali in kosil sim ravno žgance in kislo zelje, kar so mi od doma prinesli. Kar pride sem po cesti iz Kokre ne ravno prevelik tode životin mož. Meni se približa, stopi terdo pred me; ter me vpraša; Dečko! poznaš Štempiharja? Pravim, de ne. Kar stegne svojo medvedovi enako roko, prime me za lase, dvigne me kviško, ter me strese trikrat ali kej semtertje lohka, kot mačka miško, postavi me spet na tla in reče smeje: Zdej ga boš pa že poznal - ter odide. - De, de! si mislim, tebe pa že ne bom pozabil, in res, de sim ga le od deleč vgladal, bežal sim, tekkel sim, kar so me noge nesle, de bi mu več ne prišel v pest. - Silno silni je bil, močen, de ne koj taciga. Njemu za malico štir bokale vina spiti, za dva reparja kruha in dve libri (funta) mesa snesti, ni bilo nič. Imel je nos silo širok. Torej so ga tudi dražili:

Štempihar ima velik nos,
junaku vsacimu je kos.

Njega pa je to jezilo, in lučal je za njimi kamnje zeljnato kamnje, ko vsaki ga še ne prizigne ne.

Zidal je kmet na Klanci nad Krajnjem novo hišo. Bila je že vsa dokončana, le pokrita še ne. Popoldne je bilo, in tesarji in delovci so malicali. Pride mim Štempihar, in strešno, ki je bla že tudi narejena, nese sam na hišo. Delovci to viditi, se začudijo in ovesele, ker jim je bilo še precej težavno delo odvzeto.

Vozilo je šest fantinov kamnje. Najeti so bili od kmeta, ki je tudi hišo novo mislil zidati. Nakladali so pri cesti veliko težko skalo, pa ji niso bili kos. Pride mim Štempihar. Se vstavi pred nje, se malo norca podela, in dvigne in naloži sam skalo, ter gre naprej.

V Krajnji so tudi Štempiharja dobro poznali korenjaka, in vedli so, de ga rad serka. Torej mu enkrat o somnji rečejo neki gospodje: Štempihar, koliko ti damo, če prizigneš leta voz in z sodam vina vred, - (sod vina namreč je pred neko hišo na vozu stal) - 6 bokalov vina po dvajset, si pri volji, si upaš, reci: de. »Sim,« reče Štempihar, in gerča zvita, buča polna muh! pravi dalej. »Sim, gospodje! tode drugač ne, če bote škodo, ako se kaka nakreti, vi plačali.« Kakšina škoda (kvar), odgovore gospodje, se more nek naključiti? Se nima nič pokaziti, le prizigni, mi bomo vse plačali, če bi se le vtegnulo kaj pokvariti. — »Mož beseda, gospodje!« reče Štempihar, počí ob dlan, zleze pod voz, va-nj se vpre s herbtab, ter ga vzigne visoko, in pusti ga na nagloma pasti na terde tla, na kamnje. Sod pa poln se strese in popokajo obroči na njim, in vino uide skor vse po tleh. Gospodje so mogli vino in vso škodo plačati, in Štempiharju dati, kar so mu obljubili, in djal je: »To imate, de se boste vedli še kdej z Štempiharjem norčevati« - in smeh in smeh je bil po celim tergu.

Zategnil je voznik velik voz (tajselj) v kraj ceste pri kerčmi v Olševku. Na vozu pa je bil sod vina. Pride mim Štempihar po noči. Se skerči, zleze pod voz, ga nabaše na herbet, in ga presuče. Drugo jutro je voznik zgodaj ustal, ker se mu je naprej mudilo. Ker je pa megla stala, ni vidil, kako je voz obrnjen. Napreže, se vsede na voz, požene in pelje se po ravno tisti poti nazaj, od koder je pred ta dan prišel, in čuda! pred se ni zavedil, kam se pelje, ko je tje prišel, od koder je včerej iti jel. - Le lohka, de je na vozu spal, kakor je že to navada voznikov!

Fantini so se pretepali. Štempiharjev brat pa je bil glava vsiga pretepa. Vlove ga tedej in vtaknejo ga na Berdu nad Krajnjem v luknjo (ječo). Štempihar domu pridši popraša po bratu, in ko zve, kaj in kako, gre na ravnost na Berdo. Pride do grada pred ječo, ki je imela železne vrata. Popraša: »Brate! ali v tej luknji čepiš?« — »De!« se oglasi brat in pravi: »Jože! si mar ti, me rešit prideš?« — »Sim,« odreče Štempihar in pravi: »Stopi, stopi v kaki kot ječe, de kej ne dobiš;« izgovori in bacne z nogo v duri, de habijo na sredo tamne sobe. Grad se strese, in gospoda, ker

menijo, de je potres, de se bo zdej zdej vse na kup pogreznulo, groze krik zaženejo. Štempihar pa mirno gre z svojim bratom domu proti Olševku.

Tobak (kontreband) je nesil s Hrovaškiga. Kar ga zaleže šest mejačev (ibljatarjev). Velejo mu se vdati, ali on dene culo na tla, potegne enimu puško iz rok, našeška do dobriega vsih šest, in gre naprej. - Spet drugikrat je nesel tobak - dva stota (centa) ga je bilo. Že je bil blizo doma, ali na poti je veliko kerčem. Štempihar pa ga je neizrečeno rad lukal, torej je tudi težko kakšino zgrešil. Skorej v vsako je šel, in šel ga je tudi zdaj pit, in navlekel se ga je, de je zadremal, in zaspal na klopi za mizo. Culo pa je pustil v veži ležati. Pride med tim bližni grajšak do kerčme. Viditi v veži culo ležati popraša gospodarja kaj in kako, pobara, čigav de je tobak; kerčmar pa mu reče, de je Štempiharjev, ki v hiši spi. Ne reče ne bele ne čeme: temuč gre molče na ravnost domu. Ali kmalo prideta dva njegovih hlapčonov z vozom pred hišo, naložita culo tobaka in jo peljeta v grad. Imel pa je grajšak tako klet, v katero se je po stopnjah doli v tla šlo. V to zvalita hlapca culo, kakor jima je bilo rečeno. Gospod grajšak so namreč mislili, de bo Štempihar tako neumen, de bo sam šel v klet po culo, in potem bi se s pomočjo hlapcov železne duri kleti zaperle, zaklenile, in junak se vjel v nastavljeno past. (Kdor bi bil pa Štempiharja vjel, bi bil nekeje veliko zanj potegnil). Gospod grajšak tedej denarja, kakor je že to navada, lakomni, so mislili kej plačila zanj dobiti. Ali gospod grajšak! oj kako ste se zdaj zmotili: vtegnete biti scer modra zvita buča, ali Štempihar - kmetica ga je rodila, ne gradjanka - Štempihar, on - kmet - je tukaj modrejši, bolj prebrisane glavice. Zbudi se čez nekoliko časa korenjak, in ker ni vidil tabaka v veži, popraša zanj kerčmarja, ki mu pove kaj in kako. Kar na ravnost hajdi nad grajšaka. Pride, pravi, reče: »Hej gospod žlahtni! dajte mi tobak nazaj, prosim.« V kleti tamle, glej! leži, reče gospod grajšak, pojdi ponj. Štempihar pa odgovori: »Vi že pravite, gospod, ali to ni tako, to je vse drugač, kdor je tobak v klet djal, nej ga pa še vun spravi.« Gospod grajšak pa so se ga bali, torej so djali hlapcama tobak iz kleti spraviti, ker so poznali Štempiharja. Hlapca tedej gresta v klet in valita po stopnjah culo tobaka, in ko jo blizo verha pripravita, se pripogne Štempihar, prime z roko za culo, ter jo verže čez ramo, se oberne k grajšaku rekoč: »Nu gospod, pa Bog plati, de ste mi tako dobro hranili tobak,« in gre.

Vjeli so ga bili in gnali mende na Dunaj. Tam pa so mu rekli: »Štempihar! spustimo te, če medveda veržeš.« Nato pa jim odgovori: »Upam ga vreči, ali drugač se ne mečem, če se medvedu torba dene na gobec, de ne bo mogel gristi.« Pripeljejo ga. Dene se mu torba čez gobec. Zgrabita se - dajeta se dolgo, in rujeta in sujeta. Na zadnje pa se vonder medved na tla zvali. Spustili so ga res de, ali od kar se je z medvedam metal, več ni bil zdrav; bolehal je zmiram po malim. Vsi so se ga bali, posebno pa fantini - ponočni vasvavci. Tele je po svislih, odrih, in kjer so ležiša imeli, ponoči iskaval, in kteriga je najdel, zvalil ga je na tla, in ni mu bilo mar, če si je kakšno bedro, ali kaj družiga zlomil. Pretepil in nagnal jih je, kar jih je le vidil. Vmerel je srednje starosti. Ubili so ga bili fantini, ker so bili nanj jezni, de je tako gerdo z njimi ravnal. Pil je nekde. Pridejo mu razkačeni vasvavci pred kerčmo po navadi nagajat. On skoz okno pomoli glavo, in poč ga eden po buči z debelim železnim kembeljnjam tehtnice, de je koj dosti dobil. - Več taciga in enaciga bi se semtertje vtegnulo o Štempiharju pripovedovati; kdo tedej še kej ve, naj pove, ako ga je volja. Ali ta je bil kavelj, de ne koj taciga! Pač bi se dan današni nekoliko Štempiharjev potrebovalo na Slovenskim po deželi in po mestih, posebno pa v Ljubljani, de bi spravili spod nog tiste nevkretne živalice, ki so sploh znane po imenu 'nemškutarji'. [Valjavec 1848c; Štefan 1994: 28–31]

V časopisu *Slovenija* je objavil tudi povedko o Hudem Kljukcu [1849b], ljudskem junaku, ki je bogatim kradel in revnim dajal, kot nekakšen Robin Hood, istočasno pa je

kot Till Eulenspiegel ali baron Münchhausen na svojem konjiču v eni noči in dnevu prišel od Benetk do Dunaja; ali pa je dal svoj klobuk na morje in s konjem vred stopil vanj ter plul po morju. Uvodoma omenja dve objavi o Kljukcu v *Novicah*, ena od njiju je navedena Ravnika - Poženčanova.

Hudi Kljukec

Dva sta že v lanskih Novicah pripovedvala od hudiga moža Kljukca. Nej še jest povem, kar sim tu in tam od njega slišal. - Eni pravijo, de je bil rojen v Hruševji, kake dve uri od Postojne, eni pa, de v neki vasi nad Krajnjem, ktere ime pa ne vem. Pravijo, de je bil silno zvitat, de je bogatinam kradel, pa revežem dajal, in od tega se še zdej semtertje po deželi čuje, de je bogatine izzuvali, revne pa obuval. Konjiča je nek imel, s katerim si je upal v noči in dnevi od Benetk do Dunaja priti. Djal je svoj klobuk na morje, zasedel je konjiča, stopil je s konjem vred v klobuk in plaval je po vodi do Tersta. V Terstu stopi na suho, požene konjiča in zderči kot blisk naprej. Predin 24 ur mine prijava na Dunaj. Ravno ta dan prišel je tudi silni Turčin na Dunaj. Ta stopi pred svitlga cesarja, ter mu pravi, de naj poiše junaka, ki bi se skušil z njim. Cesar berž pošle na vse kraje iskat junaka, ki bi si upal, se s Turčinom boriti. To zve tudi Kljukec. Kar na ravnost gre pred cesarja ter mu reče, de je pripravljen se boriti s Turkam. Cesar ga pogleda, in ker je bil tako majhne postave, mu reče: 'Kaj ti tako majhin človek si upaš se poskusiti s Turkam, tacim neznanim hrustam, kakoršin je? Gospod!' Kljukec odgovori, 'res, de me ni veliko v hlačah, ali Turka, nej si bo, kakoršin če, se še ne vstrašim. Pokliče se Turk in šla sta na odkazano boriše zun mesta. Oba sta na konjih ali različne postave, kakor konj in muha. Napijeta si, in skočita si nasprot. Dvakrat se zgrabita, brez de bi si kej storila. V tretje pa odleti Turčinu glava in zverne se raz konja. Kljukec natakne glavo na meč in derči v mesto na dvoriše cesarsko. Velika brezštevila množica z neizrečenim vpitjem in krikam ga spremlja do dvora. Potem ga cesar pobara, kaj če za plačilo, pa nič neče. Ker pa je cesar djal in obljubil, de mu če dati, karkoli si zvoli, reče Kljukec: Če je pa taka, no gospod! pa mi dovolite goljufati in pehariti gospodo kadar in kakor čem. Cesar mu dovoli, ker je obljubil: in šel je Kljukec domu in peharil je gospodo, kadar in kakor se mu je zdelo. Znal se je narediti, de ga ni nobedin vidil. Tedaj, ker mu sok in druje kmečke jedi niso kej preveč dišale, se je večkrat povabil k gospodi na kosilo. Tu je sedel z gospodo vred pri mizi in jedel, brez de bi ga bili vidili. Čutili so ga pa, ker so se skledje, posebno pa tiste, v kterih je bilo kej boljiga, kej naglo spraznile. Znal se je pa tudi narediti v karkoli se je hotel. Sključil se je bilj enkrat v smerekov štor pri cesti. Pride lončar do štor. Postavi krošnjo nanj, de bi si malo odpočil. Kar se štor zmaje. Krošnja se zverne. Vsa posoda se pobije, lonci, piskri, skledje, vse, vse. Žalostno se ozre lončar na poterto posodo, žalostin nabaše krošnjo in gre naprej. Kmalu ga sreča človek. In ta je bil Kljukec sam. Ta lončarja pobara: Mož! kaj ste tako žalostni? Lončar. Kaj bi žalostin ne bil! Velika nesreča se mi je primerila. Vsa posoda se mi je potokla. Vsi lonci, vse skledje, vse čisto, nič ni celiga ostalo. Na unile štor tamle doli sim bil krošnjo postavil; de bi si malo odpočil. Pa štor se zmaje. Krošnja pade, in vsa posoda je šla. Kljukec pa seže v žep, privleče rejeno možnico na dan. Jo pomoli lončarju rekoč: Nate, uzmite! in zgine mu spred oči.

Enkrat sreča staro ženo. Pobara jo: Mati kam? Ona. Tje in tje. On. Ali poznate Kljukca? Ona. Kako bi ga poznala, ker ga še nisim nikoli vidila. On. Kaj pa vonder mislite od njega? Kaj pravite, kakšin človek de je Kljukec? Ona. Tega ne vem; scer pa mislim, de bi bil dober človek. On pak ji da polno možnico dnarjev, ji pove, kdo de je, in zgine ji spred oči.

Vse drugač pa je ženska naletela, ki je po tacim in enacim spraševanju vsake verste hudobije od njega povedala. Podkoval jo je. Kmet je bil grajšaku dolžan neke precej dnarja. Pa že mu je

plačal. Ali grajšak ni hotel zato nič vediti. Kmeta pokliče in terja ga vnovič. Ta pravi, de je že plačal. Ali grajšak ni hotel zato nič vediti. Terdi kmet in terdi: ali vse zastojn. Nič ni pomagalo. Grajšak žuga kmetu, ga tožit iti. Kmet, ker je vedil, de bo grajšak, dasi krivično, vonder le, - kakor je bila, in skor bi rekel, de je še, navada, - prav dobil, zapusti grad in gre domu. Na poti ga sreča Kljukec. Pobara ga: Prijatelj! kaj ste tako žalostin? Kmet. Ehte! kaj bi žalostin ne bil! Grajšaku sim bil toliko in toliko dolžan, pa sim mu že davno plačal. Dans me spet pokliče, in hoče še jenkrat imeti, kar sim mu kdaj že dal. Sim pravil in pravil, de sim že plačal, pa vse je bilo zastojn. Še jenkrat mu moram: če ne me da zapreti. Kljukec pa reče: Nič ne bodite žalostin! Nate, uzmite, pojte v grad in plačajte, in našteje mu, kar je znesel dolg. Kmet se verne nazaj v grad. Kljukec pa se nevidljiviga stori in gre tudi v grad. Zdej kmet dnarje našteje. Grajšak odpre mizico, de bi jih vanjo stresel. Ali nevidljivi Kljukec podstavi svoj tudi nevidljivi klobuk in vjame dnarje. Gre in zunej grada jih da kmetu nazaj, mu pove, kdo de je, in kaj in kako, in zgine mu spred oči.

Pride nekiga dne v mlin. Viditi mlinarja nenavadno žalostniga, ga pobara po navadi: Prijatelj! kaj ste tako žalostin? Mlinar. Kaj bi ne bil žalostin, ker mi grajšak žuga mlin prodati, če mu ne plačam do jutro, kar sim mu dolžin. Kljukec. Kolik pa ste mu dolžin? Mlinar. Tri sto. Kljukec seže v žep, privleče mošnico na dan, ter našteje mlinarju 300 rekoč: Nate, uzmite, pojte in plačajte. Če vas pa praša grajšak, kdo vam je dal dnar, recite Kljukec. Povejte, de sim pri vas, de se grejem za pečjo. Mlinar veselo reče: Bog vam plati, stokrat Bog vam plati! in gre kar koj v grad. Plača dolg. Gospod se začudi, kje de bi bil mlinar dnar dobil, in ga praša zato. Mlinar pa mu pove kaj in kako, in verne se domu. Pa komej odide, skliče grajšak vse svoje hlapce in hlapčone vkup in gre v mlin, de bi Kljukca vjel. Pa fratalo ga je. Kljukec nevidljivo se splazi v grad, kjer je samo staro babše čulo. To zgrabi in zaklene jo v neko sobo. Se spravi čez gospodove reči. Nabere si denarjev, zlata in srebra in drugih enacih reči. Te znosi hitro iz grada na varin kraj. Nazadnje vzame in pobere vse dolžne pisma in druje reči, in sožje jih na sredi sobe. In vse po gradu prebern in prekucne in kar more pokvari in pokonča. Kaj in kako si je grajšak mislil, ko je domu pridši vidil in zvedel kaj in kako, nej si vsak sam misli.

Nekteri so Kljukca radi imeli veči del pa so se ga vsi - posebno pa grajšaki, ktreih Kranjski kmet, kaj je meni znano, ni mogel nikoli viditi in jih še zdej težko gleda, in ima jih - in po mojih mislih znabiti tudi ne po krivici - za nar veči zatiravce in sovražnike kmečkiga in posebno še slovensko kmečkiga stanu in celiga naroda. Posebno grajšaki, so se ga kar zlo bali. In eni clo tako, de so zvečer, ko so po rožinkrancu tudi litanije molili, zraven pristavili: Bog nas obvari hudiga moža Kljukca.

Šel je jenkrat mim revne kmečke bajte. Gre skoz okno gledat, kaj notri počnejo. Molili so ravno in perve besede, ki Kljukcu na uho pridejo, so bile ravno rečene: Bog nas obvari hudiga moža Kljukca. Kljukec pa ni prav razumel in zdelo se mu je kakor de bi bili rekli: Še en oče naš za Kljukca. To se mu je dobro zdelo. Gre in poterka na vežne duri, de bi se mu odperlo. Pridejo mu hišna mati odpret. Brez de bi bil kej pregovoril gre v šišo. Seže v žep, privleče rejeno možno na dan ter jo pomoli materi rekoč: Nate, uzmite! pa se še kej spomnite v molitvi mene - Kljukca - in gre hitro skozi vrata.

Kakor v svojim klobuku - pravijo - se je znal tudi v orehovi lupini po vodi voziti.

Na grajšake pa je imel nar veči piko. Zatorej so ga ti tudi močno sovražili, in vedno skušali ga v pest dobiti. Ali vedel jim je vselej se odtegniti. Ali njegova ura je tudi odbila. Eni pravijo, de ga je nek grajšak z zvijačo vjel, zaperel, in de je v ječi vmerel. Eni pa pravijo, de ga je nek grajšak že dvakrat vjel, ali obakrat mu je všel, ker je imel moč, de se je le peska ali zemlje dotaknil, se na vislicah spreberniti v slamnati škopnik. Nazadnje ga vonder le vjame, vklene in rabelj mu je vrat zavil - in odvaljen je bil težak kamen grajšakam od serca, in zopet so začeli kmeta dreti in

dreti, de Bogu se vsmili, ki se je lansko leto zares nekoliko vsmilil kmetov milo zdihajočih pod težkim in le pretežkim jarmam ošabnih grajšakov, ki večidel vsi niso slovenske rodovine, ampak naseljeni ali nasiljeni vunajnci, tujci. Malo ali pa nič je domorodnih. Če so ravno na slovenskem rojeni, kje pa so bili njih prededde doma? Koliko jih živi, koliko se jih obnaša domorodno - po slovensko? jim je mar domovina, koliko slovenski jezik? Koliko jih zna po slovensko govoriti ali postavim pisati? Večidel vsi so če ne Nemci ali Lahi pa saj ponemčeni ali potalijančani, to je, žive ali se vedejo kakor Nemci ali Talijani.[Valjavec 1849b ; Štefan 1994 : 31–34]

Če primerjamo Valjavčeve zapise o Štampilharju in Hudem Kljukcu iz let 1848 in 1849 z Ravnikar - Poženčanovimi iz leta 1848, opazimo, da gre pri Valjavcu za ljudske pripovedi in ne le poročanje po spominu, kakor je to v Ravnikarjevih zapisih. Istega leta je Valjavec pisal tudi o graščaku Šrotenbahu [Valjavec 1849c], ki je s svojo vojsko pregnal Turke po Kokri do Kolpe. S tem je Valjavec ohranil spomin na junaka, o katerem drugi niso dosti pisali in ki bi sicer lahko ostal pozabljen.

Zanimivo pa je, da o kralju Matjažu Valjavec ni zapisal niti ene zgodbe, čeprav je o njem pisal že Ravnikar-Poženčan, še več pa je o njem kar stoletje pozneje na Gorenjskem zbral Milko Matičetov.

Poleg povedk pa je Valjavec na Gorenjskem zapisal tudi pravljice, npr. Zlata tica.

Zlata tica (ATU 550)

Kralj je imel na svojim vertu neizrečeno lepo jablano, ki je zlate jabelka rodila, katerih pa nikoli niso dobili mogli. Vsako jutro je enega manjkalo. Noč in dan je postavljajl straže k drevesu, da bi tata zasačil, ali tudi najboljši stražniki ga niso nikoli nobenega dobili, ki bi bil po jabelka hodil, pa je vendar slednje jutro enega manjkalo. To enkrat ni nič pomagalo in vojaki so se že vstavljali stražit hoditi. Imel pa je kralj tri sinove. Dva starejša sta bila bolj poredna in manjšega nista kej preveč mogla. Rekel je kralj tudi sinom stražit hoditi, in prvo noč je šel naj starejši. Vzel je puško, jo dobro natolkel in hodil je gori in doli in gledal okoli sebe, kdaj in od kod bo kdo prišel, pa ga ni bilo celo noč nobenega; toda jabelka je drugo jutro le manjkalo. Drugo noč gre srednji sin. Hodi z nabito puško gori in doli, kakor prvi, in gleda okoli sebe, kdaj in od kod bo kdo prišel nad jablano, pa le nobenega ni bilo, ali jabelka je le manjkalo. Tretjo noč gre mlajši in natolče na mestu s svinčenim zernjem z graham puško, češ, da tatu ne bom ustrelil, in ga le spoznal, kakšen tiček je to, ki zna tako krasti, da ga ni če ne zasači. Vstopi se zvečer pod drevo, vpre oči v jabelka, in gleda, ne da bi se količkaj kam ozertl, koj naprej vanje. Kar prileti okoli polnoči izpod neba tako tiho, da se kar nič ni slišalo, tič in se spusti na drevo. Prime s kremplji jabelko, ta pa pomeri, sproži in mu tri peresa odstreli. Tič se vstraši, pusti jabelko in zleti. Sin pa pobere peresa, in vidi, da so bile iz čistega zlata. Una dva brata slišati strel berž vstaneta, priletita k mlajšemu in ga prašata, od kod je prišel tat. Ali on jima reče: Gledala bi bila, bi ga bila pa vidila. In gre k očetu in mu pokaže tiste tri peresa in ker so bile zlate, je kralj sam sebi djal: Kako lep mora pač še le tič biti, ki ima take peresa. Kaj bi ga rad imel, in na glas pravi: Kdor ga mi prinese, bo kralj. Starejšega je po kraljestvu mikalo, vzel je brešno in puško in šel je tiče iskat. Šel je v gojzd, češ, v gojzdu so tice naj rajše, jo bom ondi že kje dobil. Hodil in hodil je po gojzdi in se oziral po drevesih, da bi tico vgleдал, ali zlatega tiča ni bilo na nobenem. Pride do tratine in ker je bil lačen, gre raz konja, sede na tla, vzame brešno iz torbe in jesti začne. Pride pa k njemu medved in ga prosi, da bi mu kej dal, in pravi: Daj še meni malo jesti, ker sim lačen. Ali on se oberne, zareži nad medvedom in pravi:

Sej bo za me komaj dosti, bom pa še tebi dajal. Poberi se od mene; za te in za take, kakor si ti, so v gojzdu zverine. Pojdi, pa jih lovi. Medved se oberne; pravi: Le počakaj, sej se ti bo še slaba godila. Zarenči in gre. In kadar se on naje, gre dalje in dobe ga roparji. Vzamejo mu vse, kar je imel, denarje in konja in ga žugajo še celo umoriti, ker jim je rekel, da naj ga spuste, ker je kraljev sin. Ker jih je pa le za božjo voljo prosil, da naj mu saj življenja ne vzamejo, so rekli, da drugače ne, če jo z njimi potegne in se tega loti, kar oni delajo, in z njimi hodi ropat. Kaj če? Še bog, da ga umorili niso. Šel je z njimi in bil je ropar.

Leto je preteklo, pa staršega sina le ni bilo domu. Reče srednji sin očetu, da zdaj meni on po zlatega tiča iti. In oče ga spusti, ker je obljubil ob letu domu priti, naj dobi tiča ali ne. In da mu konja, puško, denarja in brešno. Napravi se, zasede konja, in gre po ravno tistej poti, po kateri je prvi šel, in gleda po drevesih v logu po zlatem tiču. Ali tice ni nikjer vgladal. Tudi on pride do tiste tratine in ker se je zlakotil, se vstavi, skoči s konja, vzame brešno iz torbe in začne jesti. Spet pride tisti medved, in ga prosi, da bi mu kej dal, ker je lačen. Ali tudi ta ga zapodi, kakor prvi in pravi: Poberi se od mene. Zate in za take, kakor si ti, so v gojzdu zverine. Pojdi, pa jih lovi. Medved se oberne in pravi: Le počakaj, sej se ti bo še slaba godila. Zarenči in gre. In kadar se on naje, gre dalje in dobe ga roparji. Vzamejo mu vse, kar je imel, denar in konja in žugajo ga umoriti, ker ga je starji brat spoznal in se bal, da bi očetu ne povedal, kaj je on. Ali ker prosi in le prosi, mu prizaneso, če z njimi potegne in to dela, kar oni. Kaj če? Še bog, da ga umorili niso. Šel je z njimi in bil je ropar.

Leto je preteklo, pa srednjega sina tudi ni hotlo biti nazaj. Zdaj reče očetu še mlajši sin, da hoče tudi on iti po zlatega tiča. Oče pa mu pravijo: Dva sta že šla in ju ni nazaj. Še ti češ iti, da tudi tebe ne bode. Ostani doma, vidiš, da te imam še edinega, ali hočeš, da še tebe zgubim? Ali sin ni dal miru. Tako dolgo je naganjal očeta, da so ga spustili, mu dali konja, denarja, in brešno. In jezdil je po ravno tistej poti, kakor njegova brata in prišel je na ravno tisto tratino, kjer sta bila prejšnje in poprejšnje leto njegova brata. Gre raz konja, vzame brešno iz torbe in začne jesti. Spet pride medved, ga prosi: Daj še meni malo jesti, ker vidiš, da sim lačen. Ta pa, dobrega serca, kakor je bil, reče: O, le tukaj z menoj jej, kakor hočeš, in kakor se ti ljubi. Bo že bog drugo dal, če zmanjka. In medved je žerl in žerl, da je unemu le čisto malo ostalo. Še seže v torbo in sprazni jo popolnoma. Ali medved spet žre, da unega malo doleti. Pa medved še le ni bil sit. Pravi mu: Daj mi še konja, da ga snem, in se najem, ker sim lačen. 'T' - pravi on - 'sej bi ti ga že dal, pa nimam potlej na kom jezdit.' Medved: Boš pa mene jezdil. On: Kako bom tebe jezdil, vsak, kdor me bo vidil, se mi bode smejal. Medved: Jaz te bom naravnost tje pripeljal, kjer je tista reč, ki je greš ti iskat. On to slišati si misli: Če ti veš, da grem jaz kej iskat,

tudi veš, kje se dobi, in reče: 'Ino! ga pa snej, da se naješ, in lakoto zamoriš.' In medved plane v konja, ga razmesari in se naje. In kadar se je najedel, mu medved reče: Zdaj pa vreži leščevno šibo, kar je je eno leto zraslo, zasedi mene in prinesel te bom do zlatih tičev. In vrezal je leščevno šibo, kar je je eno leto zraslo, zasedel medveda in dirjala sta, da sta pridirjala do skale. Pri skali se medved vstavi in pravi: Tukaj v tej skali je cela tenja zlatih tičev v zlatih kletkah. Mahni s leščevko po skali. Odperla se bo, pojdi v njo, vzemi naj prvega tiča, ki ti v roke pride, in nikar ne zbiraj, da se stražniki ne zbude in te ne vjamejo. Šel je z medveda, mahnil s leščevko po skali in skala se odpre. On stopi v lep prostoren kraj. Na obeh straneh so zlati tiči v zlatih kletkah viseli, pa tič za tičkom lepši. On gre od tiča do tiča, pa vsak mu je bolj všeč da pride do konca votline, kjer je bil naj lepši tič. Tega vzame in se oberne. Ali preden do konca pride, se straže zbude, ga primejo in mu hudo žugajo in ga prašajo, zakaj je hotel tiča ukrasti. Ta pa se še nikoli lagal ni in pove vse od konca do kraja. In obljubili so ga spustiti, in mu tiča dati če jim pripelje tacega in tacega konja, ki ga mu ni v devetih deželah enacega. Ko pride iz votline do medveda, mu reče medved: Vidiš, zakaj me nisi poslušal in koj perve tice,

do ktere si prišel, vzel? Jaz vem sicer za tacega konja; ali poslušati me moraš in storiti, kakor ti bom rekel. Vzemi leščevko, sedi spet na me, in misli si, da bi bil rad tam, kjer so tisti konji, da jih ni v devetih deželah taci. In vzel je leščevko, zasedel medveda in si mislil: O da bi bil pač tam, kjer so tisti konji. In komaj je mislil, prec je bil pred skalo. Medved mu reče: Vdari spet s šibo po skali in skala se bo odperla, in dobil boš konj celo čedo. Odveži pervega, ki do njega prideš in nikar ne zbiraj, da se stražniki ne zbude in te vjamejo. Gre z medveda, vdari s šibo po skali, odpre se in ogne v votlino. Na obeh straneh so stali konji privezani, lepi, da bi jih kar gledal, in konj za konjem lepši, in zadnji na konce jame je naj gorši. Tega odveže in iz jame pelje, ali od kopitnega ropota se stražniki zbude, ga primejo in mu hudo žugajo. Prašajo ga, kako je to, da je hotel konja ukrasti. Pove jim vse po pravici od konca do kraja, in obljubili so ga spustiti in mu konja dati, če jim pripelje morsko dekllico. On obljubi in gre iz jame. In kadar k medvedu pride, ga pokrega medved kakor pervikrat: Sej sim ti pravil, zakaj me nisi poslušal. Pač vem kje in kako bi se dala morska dekllica dobiti. Tukaj doli ni daleč morje. Pojdi v mesto in nakupi si vsake verste kramarske robe, pojdi na breg morja in tamkaj prodajaj. Prišle bodo tri morske dekllice, in kera ti bo najbolj všeč, samo s tisto kupčuj. Kadar bo nakupila in hotla oditi, naj ti da roko, da bo večji sreča. Takrat pa ti misli, da bi bil rad pri konjih in precej boš in tako delaj skozi in skozi. To reče in medved gre svojo pot dalje. On pa gre in gre, da pride do mesta. Tukaj si nakupi vsake verste kramarskega blaga, trakov, šivank in družih taci. S to robo gre k morju, in ondi razpoloži na prodaj. Prišle so tri morske dekllice. Ena lepša ko druga. In kera se mu je najlepša zdela, s tisto samo je kupčeval. In kadar je nakupila, jej reče, da naj mu v roko seže, da bo večja sreča. Seže mu v roko in on si misli: Ko bi bil pač pri konjih. In kakor bi z očmi trenil, je bil z morsko dekllico pri konjih. Dali so mu obljubljenega konja in vsi zamaknjeni so gledali morsko dekllico, pa se je niso mogli nagledati. Sede nanj in preden gre, jih prosi, da bi smel dekllici še za slovo v roko seči. Radi so mu dovolili, veseli, da so le dekllico dobili. On jej seže v roko in misli: O ko bi bil pač jaz tam, kjer so zlati tiči! In ko bi z očmi mignil, je bil pri zlatih tičih, on, morska dekllica in konj. Vsi veseli ogledujejo konja, tako lepega in polnega ognja! Prec mu prineso najlepšega zlatega tiča, v najlepši zlatej kletki, ko še s konja ni šel. Ali kakor je tiča dobil in dekllico za roko prijel, si je mislil: O ko bi bil pač jaz pri medvedu! In prec je bil pri medvedu, on, morska dekllica, konj in zlati tič. Medved mu reče: Zdaj imaš vse in sreča te čaka. Samo enega se varuj; varuj se mesa z viselnic ali višal (galg) kupovati. Medved to reče in gre svojo pot. Ta pa jezdi z morsko dekllico dalje proti domu in pride v mesto. V mestu pa je polno ljudi ukup vrel. To se mu čudno zdi in popraša nekega, ki mem njega pride, kaj to pomeni. Vprašani pa mu pove, da dva tatu obesit peljejo. Bliže gre, da vidi, kdo sta ta dva nesrečnika in spozna svoja starejša brata. Praša, kaj sta storila in povedo mu, da sta nekaj precej ukradla. Smilita se mu, sej sta vender brata. Praša, ali bi se ne mogla rešiti. 'O pač,' mu reko; 'če se še enkrat toliko plača, kar sta vzela.' Ker je dosti denarja še od doma imel, našteje odkupščino in gre svoj pot iz mesta. Brata, zvediti, da sta smerti rešena, bi bila rada vedila, kdo ju je odkupil in prašala sta vsacega, kje da je rešenik. In pokazali so jima pot, po katerem je iz mesta šel. Gresta za njim, in ko ga zagledata, ga spoznata, da je brat in da nese zlato tico domu. Zbojita se, da bi doma ne povedel, kaj se je z njima že godilo. Gresta in ubijeta ga in pustita mertvega na poti. Vzameta konja, morsko dekllico in zlato tico in gresta domu. Vse se ju je veselilo, posebno pa oče kralj. Konja so deli v hlev, ali odsihmal se je bil tako shudil, da ni smel nihče k njemu in so mu mogli od zgor doli zobati dajati; in morska dekllica je bila tako žalostna, da ni mogla kar besedice govoriti, in zlata tica, je kar glavo pobešeno nosila, in ni ga dala glasu iz kljunčka. Vsi so mislili, da je bo zdaj in zdaj konec.

Medved pa pride do merliča na poti: Skoplje neko korenino, jo stolče na kamnju, kane nje sok mertvemu v usta in prec je oživel in ozdravel. Medved je zginil in nič več se ni slišalo

od njega. On pa gre v razterganej obleci domu. Nihče ga ni poznal. Praša po svojem konju. Vse ga debelo gleda in misli, da je nor. Pokažejo mu konja v hlevu in pravijo, da ne sme nihče blizo njega. On gre k njemu. Konj ga vgladati, začne veselo restati in se mu da božati in gladiti, kakor bi bila najbolj krotka živina. Vse stermiti. Popraša spet: kje je moja tica, moja zлата tica? Dajte mi jo nazaj. In šel je ravnost v kraljevo stanovanje v tisto izbo, kjer je tica v kletki. Komaj ga tica zagleda, začne na ves glas tako prenebeško prepevati, da se je po celem gradu razlegalo, kakor bi sami nebeški angelci godili. Kralj slišati tico tako lepo prepevati, prihiti v stanico, in d družega kraja morská deklica, ki se jej je to čudno zazdelo. Komaj nje ga vgladati, razpne bele ročice, skoči k njemu, ga objame, se ga oklene in na serce pritisne, ko da bi ga več ne hotla spustiti. Oče, vsega tega priča, ne ve, kaj bi rekel. Spozna svojega sina, in ko zve, kako sta brata z njim ravnala in kaj se je z njima godilo se razhudi in zapove oba starejša sina obesiti, kar sta si tako obilno zaslužila. Mlajšemu pa je dal kraljestvo in naredili so veliko svatovščino in oženil se je z lepo morskó deklico. So dobro jedli in dobro pili. Jaz pa sim bil tudi zraven, sim tudi jedel in tudi pil. Ali pa še jedo in pijo, ne vem; samo to vem, da, ko se je morská deklica spet njega oklenila, in on nje, sim tudi jaz stegnil svoje roke in stisnil ljubico na serce, da se je še zdaj oklenjene deržim. [Valjavec 1852a; Štefan 1994: 38–42]

Med Valjavčevimi gorenjskimi pravljicami je tudi pravljica »Pripovedka od pastirja« (ATU 556F* + 461 + 530) [Valjavec 1852b] in »Kobilica« (AaTh/ATU 756 B + 531) [Valjavec 1852c], ki pripoveduje o kmetu, kateri proda sina lovcu, sin pobegne s konjem in nazadnje reši kraljestvo. Prav tako na Gorenjskem je zapisal tudi pravljico »Škatla daj jesti no piti«, ki sodi v pravljčni tip AaTh/ATU 563 (Mizica pogrni se) in povedko o svetem Matiji (AaTh/ATU 931), ki tako kot antični junak Ojdip nevede ubije očeta in mater.

Še nekaj o Rojenicah (AaTh/ATU 931)

Gospod Terstrnjak prosi v 44. listu 'Novic' za kakšno o Rojenicah. Nate! kar je meni znanega.

Ko sem majhen bil, so mi stara mati marsikaj vedili povedati in popevati in marsikaj bi bil od njih zapomnil, če bi mi ne bili prezgodaj umerli. Ker mi je Matija ime, so mi večkrat pesem in pripovedko ali legendo od mojega patrona ponovili, ki jo kolikor toliko še znam in toraj tukaj ob kratkem povem.

Kadar so oče ali mati svetemu Matiju kruha rezali, vselaj so jim tekle solze z oči. Svetemu Matiju se je to čudno zdelo. Praša enkrat matere, ko so mu ravno kruha rezali: mati, zakaj pa vselaj vekate, kadar meni kruha režete? Mati pa so jeli še bolj vekati. Matija jih le ne neha popraševati in tako dolgo jih moleduje, da so mu povedali in djali: O kaj bi ne vekala, ker boš meni in očetu glavo odsekal. Ko si še majhen v zibeli ležal, pristopile so h tebi Rojenice in prisojale, da boš Matija svet mož, pa boš očetu in materi glavo odsekal. To je svetemu Matiju žal zavdalo; imel je očeta in mater prerad, da bi mogel kaj takega storiti. Kar jo skrivaj potegne od doma, gre in hodi noč in dan po neznanih krajih dokler ne pride v deveto deželo. V deveti deželi se vstavi in vseli, češ, oče in mati gotovo ne bosta zvedila za me, in jaz jima ne bom odsekal glav. Oženi se ondi v deveti deželi in pobožno živi z zakonsko družo. Enkrat je bil nekje na opravih. Sreča ga ženska in mu reče: Matija Matija, ti se tukaj mudiš, doma pri tvoji gospe pa drugi spe. Sveti Matija babo serpo pogleda in pravi: kar ženske govore, so včasih rade laži bile. To je bila pa hudoba. Berž je dalje šla in se premenila v mladega človeka. Pride mu proti in pravi: Matija

Matija, ti se tukaj mudiš, pri tvoji gospe pa drugi spe. Sveti Matija ga pogleda in pravi: kar mladi govore, so rade laži bile. Hudoba gre dalje, premeni se v starega moža in pravi:

Matija Matija, ti se tukaj mudiš, pri tvoji gospe pa drugi spe. Matija pogleda in pravi: kar stari reko, je časi rado res bilo. Verne se domu in gre naravnost v hram, kjer je njegova in žene postelja stala. Vidi da možk in ženska vkup ležita. Jeza ga zgrabi, mahne s sekiro . obema glavi odseka in gre iz hrama. Kar mu pride žena naproti vsa vesela in reče: o Matija, povem ti vesele stvari, dobili smo goposke gosti, tvoj oče in tvoja mati sta prišla k nam vas. V hram sem ju peljala na najino posteljo spat, da si odpočijeta, ker sta od dolgega pota utrujena. Zdaj se Matiju oči odpro kaj je storil, da je očetu in materi glavo odsekal. Zaveka, zavpije: o Rojenice, Rojenice!

Zato sv. Matija v pratiki še dan današnji s sekiro malajo.

To je legenda o svetem Matiju, - pesmi dozdej še nisim mogel dobiti, pa vem, da bi se na Gorenškem že mogla najti. Če se ne motim, je pred nekaj leti v Novicah g. J. Novak po ti legendi pesemco napravil. [Valjavec 1857; Štefan 1994: 66–67]

Valjavec je zbiral gradivo o rojenicah tudi pozneje, ko je služboval v Varaždinu in objavljal pripovedi o njih po raznih časopisih pa tudi v svoji zbirki pripovedk iz Varaždina in okolice [1858a, ²1890]. V študiji »O rodjenicah ili sudjenicah« [1865] se je Valjavec izročila o rojenicah lotil tudi teoretično. Ovrgele je trditev Jacoba Grimma, ki je po zapisu grškega zgodovinarja Prokopija (6. stoletje)¹⁷ trdil, da Slovani nimajo predstav o boginjah usode. V članku je Valjavec predstavil tudi bogato izročilo o rojenicah in sojenicah drugih narodov, še posebej slovanskih, in pristopil k tematiki izrazito komparativno.¹⁸ Pozneje je na osnovi Valjavčevih zapisov o rojenicah nastala razprava Ivana Grafenauerja o slovensko-kajkavskih pripovedih o rojenicah sojenicah [Grafenauer 1944].

Primerjalnega raziskovanja se je Valjavec obširneje lotil še v objavi »Prinešček, kako in od kod se nar. pripovedi razširjajo« [Valjavec 1886], kjer je za zgled navedel Karadžićevo povedko »Zla žena« [Karadžić 1853] in jo primerjal s priliko o pokošenem oz. postrizenem travniku, ki jo je Janez Svetokriški [1696: 67] vpletel v eno svojih pridig, in kajkavsko povedko, ki jo je sam objavil v *Kresu* in jo je zapisal v Varaždinskih Toplicah na Hrvaškem [Valjavec 1884].

Leta 1866 je v *Slovenskem glasniku* začel objavljati obširno pripovedno izročilo »Narodne stvari: priče, navade, stare vere« [Valjavec 1866, 1868]; v spremnem besedilu je pojasnil, da gre za objave tistega gradiva, ki ga je nameraval izdati v samostojni knjigi, vendar je zaradi finančne izgube načrt opustil. Opozoril je na koristnost primerjalnih študij in poudaril, da se pri nas premalo sistematično zbira ljudsko izročilo, ki priča o preteklosti slovenskega naroda. Za zgled je omenil Nemce, še posebej Wilhelma Mannhardta [1860], in opozoril, da Nemci marsikaj prodajajo kot nemško, v resnici pa je slovansko. Je pa tudi dodal, da se tudi pri nas najde marsikaj tujega, da torej ljudsko izročilo presega nacionalne okvire in je težko določiti, kaj je samo slovensko in kaj ne [Valjavec 1866: 23–24].

¹⁷ *De bello gothico* III. 14.

¹⁸ Skliceval se je na delo Jacoba Grimma *Deutsche Mythologie* (Göttingen, 1835, str. 381 in 407).

V nemščini je Friedrich Salomo Krauss objavil kar 119 Valjavčevih pravlji in povedk v *Sagen und Märchen der Südslawen* [1883, 1884] in pozneje nekaj pripovedi tudi v *Sitte und Bräuche der Südslawen* [1885]. Valjavčeve pravljice je vključil v svojo zbirko balkanskih pravlji in povedk tudi August Leskien [1915], Johanes Bolte in Jiří Polívka sta Valjavčevo gradivo pritegnila v primerjavo z drugimi pravlji, pri tem sta tudi ocenila Valjavčevo delo [Bolte in Polívka 1932: 100–101]. Nekaj primerov kajkavska gradiva je objavila in ovrednotila Maja Bošković-Stulli [1972, 1975]. Leta 1994 je Anja Štefan v diplomski nalogi objavila Valjavčeve slovenske pravljice in povedke in pri tem dosledno upoštevala izvirnik [Štefan 1994]. V letih 2003 in 2007 pa je Ilja Popit objavil vse gradivo v dveh obsežnih knjigah, vendar je, žal, pripovedi prevedel v knjižno slovenščino in jih nekoliko priredil, v prozni obliki je objavil celo nekatere Valjavčeve zapise ljudskih pesmi [Valjavec 2002, 2007]. Kljub temu so vse te objave pripomogle, da je danes v celoti predstavljeno bogato gradivo, ki ga je Valjavec zbral v svojem življenju.

HISTORIČNOGEOGRAFSKE USMERITVE IN NOSILCI IZROČILA

V 50. in 60. letih 20. stoletja se je zanimanje za tekstno analizo premaknilo v kontekstne raziskave. Raziskovalci so začeli preučevati tudi pripovedovalčev način podajanja in okoliščine pripovedovanja. Študije pa so bile namenjene tudi pripovedovalcu samemu in njegovemu izboru pripovednega izročila. Raziskovati so začeli, kako je pravljica zrasla, ne le zgodovinsko, pač pa tudi v miselnem svetu pripovedovalca [Dégh 1962; Pentikäinen 1978]. Takšne raziskave so si prizadevale pokazati, kako lahko pripovedovalec pripovedi vsakič, ko jo pripoveduje, da nov poudarek – glede na različno poslušalstvo – in jo do neke mere celo vsebinsko spreminja.

Milko Matičetov je sledil novim smerem predvsem v tem, da je pozornost posvetil okoliščinam, v katerih pripoved živi, ter pripovedovalcem in pravljicarjem ter njihovem pripovednemu repertoarju. Na Inštitutu za slovensko narodopisje se je zaposlil leta 1952 in je s svojimi razpravami v veliki meri nadaljeval historično-geografske raziskave Ivana Grafenauerja. Tako je npr. Grafenauerjevo študijo »Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu« [1951] dopolnil s študijo »Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskavanj« [Matičetov 1958], o Spokorjenem grešniku [Grafenauer 1965] pa je med drugim pisal v članku o rezijanskem junaku pravljичnega tipa AaTh 756 B Petu Albanu [Matičetov 1965].

Poleg raziskovalnega dela [npr. Matičetov 1961] je Matičetov opravil tudi številne terenske raziskave in zbral izjemno veliko število pravlji in povedk. Prečesal je Primorsko, Gorenjsko, Dolensko, Koroško, Prekmurje, predvsem pa Rezijo. Na Gorenjskem mu je v Mlinu pri Bledu pripovedoval pravljice in povedke Jaka Púkučev,¹⁹ poleg njega pa je imel na Gorenjskem še odličnega pripovedovalca Petra Jaklja Smerinjekovega iz Kranjske gore.²⁰

¹⁹ Trak 11, posneto 13. 9. 1959. Arhiv ISN ZRC SAZU.

²⁰ Trak 5, posneto 23. 2. 1958; Trak 112, posneto 29. 9. 1962, Arhiv ISN ZRC SAZU.

Smerinjekov je pripovedoval številne pravljice najpogosteje otrokom. Poleg različnih zgodb o Pehti, Bedancu in Kosobrinu, ki jih lahko prepoznamo v zgodbah Josip Vandota, je pripovedoval tudi pravljice: Kako se je hvapec Klemn hdobca adkrižav, Šoštar Urh, Cganove jetre, Ad tambarja, Tərje navihani študenti, Islandski ribič, Dva vagabunda, Maček je kašo kuhov, Mavər na rajži, Pehtra na Vitrancu, Trije hwapci, Kral Matjaž, kako sa v Rutəh hudiča wavili (lovili), Kako je rank Hlabanja hudiča pod stezo vrgu, Kako je anga Rutarjana strašilo, Ravbarji v mlino, Ad mlinarja, kavača pa hrastarja (hrusta), Kako se je ən špiljevc hudiču zapisov, Ad ənga k ga je məkniwo (je izginil, ker je po krivem prisegel), Ad tistga, k je na britaf arehe tlku, Ad smrti, Čevljar in smrt, Pehta v črni wopi, Kako je Pehta kapus kradwa, Ad gaspe ən kužka, Ad kužka ən uši, Ad Korəlna, Kako sta hwapca hudiča wavila (lovila), Ad məkwawnjəka (tisti, ki je izginil), Ad pehte.

O kralju Matjažu je Smerinjekov poznal več zgodb, med njimi je Matičetovemu povedal eno o obisku pastirja pri kralju Matjažu v gori,²¹ drugo pa o bogabornem kralju Matjažu:

Kralj Matjaž

Buo je že u daunəh daunəh cajteh, k je biu na zemlji Kralj Matjaš s soja uojška. Pausod sa se ga bale, zato k je pausod zmaguou.

Ankrat se je pa nareduo, da se je uzignu darekt zopar бага. An je začeu preganjet dahoune an cerku. U soj presitastə že ni uedu, kaku bə uəs suet padjarmo, zato ga je ačitno boh kaznauou.

Ki nankrat se azgrne čez njega, ən čez usa njegá uojška zuo gosta məgua, tako da nisa uidle nəč uəč naprej jeté. Maguá. se je uəs čas belj gastiuu ən trduu, tako də se je u par urah nardiua čez ceua uojška ana skorja, prouzaprou gora. Tako je biu Kralj Matjaž kakər na ana uiža zaprt u gore.

Matjaž ən usa njegá uojška ja zaspauu kakər da b buo use pamərue - use, usak na sojem mestu, adné na konjeh, adné k sa mašerale. Kralj Matjaš je pa sedu za ana ulika kamnitna miza, nasuonjen je biu na rcé ən lih tak spau kəkər use ta druj saldate. Samu ta razlika je bua pr njemo, da je soja teška sabuá abesu zraun sebe na stena.

Spal so bohvekaj sto let že.²²

Pravljico o treh hlapcih, ki sklenejo z gospodarjem stavo, da se ne bodo razjezili (AaTh/ATU 1000), je Smerinjekov povedal v treh variantah.

Trije hwapci (AaTh/ATU 1000)

Anakrət je biv pa ən kmetič, tak bəl srednji, ni mu glih vlika kmetija pa tri sine je mov. Zej, adən je biv bəl tak, ta, ta mwajši, je biv mav bəl hapljen. Una dva sta se pa strašno dewawa kunštna pa modra. Kmət je pa vəs čas štədirov pa gruntov, kirmu bo dav, da bo naslednik, da bo kmetija prevzev. Je mislu:

²¹ Matičetov 1958: 123–126; št. 76; Povedal 23. decembra 1952 Peter Jakelj Smerinje-kov.

²² Matičetov 1958:116–117, št. 76; Povedal 23. decembra 1952 Peter Jakelj Smerinje-kov, ki je zgodbo slišal od svoje matere; zapisal Milko Matičetov, rkp. v ISN: Peter Jakelj, št. 11.

»Najbol, če jōh paskusēm, kir bo najbēl zmožan za taka reč. Sej to, to je ana stvar, kō je je treba premisēltā!«

Dobro. Pa praj ta pērumu:

»Veš kēgā? Ti boš mogu itō v sužba, da bom vidu, če boš ti za gaspadarstvo ta pravi. Če na boš, tak na boš dabiv hiše pa moje kmetije.«

Pobu se je pa uštawo, seveda, da bo kmēt pastov, je se pa resēn adwoču, j pa reku:

»No, prov, prov, bom pa šu! Pa bote vidēl, da bom jēst dnar damov pānesu!«

Kmēt je reku:

»Ja, če boš se dobērga pakazov, da s zmožan za to, poli že bo. Dērgač pa na bo s tbo nēč.«

No, ni bu dovgo, je pa šu v sužbo. Sužba iše, ānkir mu ni prov pasawo, pa pride k anmu precej vlikmu kmetu. Vid, vse sorte ma tama, arodje, njive vlike, je se mu pa ki zapadwo tama.

»A,« je mislu, »pabarov bom, če me vzeme v sužba.«

Tist kmēt je biv pa zwo vohārēn pa natančēn pa zvit kakēr kozji rog. Pa praj:

»Veš kēgā? Jēs te bom že vzev, samo pēr men je ta navada, da hwapēc ānklē na sme bit hud. Če bo pēr košt al kar hoče bitā, hud na sme ānklē bitā. Če se bova pagodwa, da boš pēr mne, če boš hud,« je reku, »tak t bom pu jezika adrezov.«

»Ja,« je reku, »ko pa, če bote vi hud?«

»Ja, če bom pa jēst hud na te, ga boš pa ti mne,« je reku. »In konc leta te bom pa dobro pwačov.«

»Prov,« je reku. Je mislu: »Bom pa že zdēržov. Pa ni biv zlodij, de b me ti našravbov.«

Prov. No, poj sta se vdinjawa, je pa sužu pēr njemū.

Druj den je mu pa že ukazov, je reku:

»Zej boš pa vole napregu,« pa žit je mu nabasov, je reku, »boš pa tamle,« njiva j mu pakazov ktera, de je more zarati pa tist žito vsjati.

»Kādēr boš fertik, pa damo pridi.«

Ja, njiva j bwa pa zwo vlika. Seveda, an je začēv arati, je mislu:

»Preh bom fertik, bol bo.«

Vsjav, cev den dewov, abenga ni bu bliže. Jest nēč, ni bu južne, ni bu malce, nēč. Na tihem je že ki sam pēr seb pērklinjov, je reku:

»Pāklensk! V kozji rog me pa le na boš vgnov.«

Pride damov, ga bara:

»No, kako pa j bu? A s vsjav pa zarav?«

»Ja, vse v redu!«

»No,« je reku, »a s kej nejevolēn?«

Kmēt je mislu, če bo kej jezen, mu bo pa jezāk adrezov.

An se j pa ki v dobra vola naredu:

»Hoo, vse v redu, ko pa!«

»A s ki hud?«

»Oh, ko pa bom hud,« je reku, »hvala bagū, de j narjeno vse.«

No, poj je bwa še včerja mav bēl pičkava, tak da, da ga j že vorāng jezwo. No, pol druj den mu pa spet ukaže, je reku:

»Donās boš pa prešiče pasu.«

»Ho, hudirja!« je mislu. »Prešiče pasu? Ja,« je reku, »na bom gnov prešiče past,« je mislu, »bom pa spet cev den wačēn.«

»Ja,« je reku, »a s pa mar hud?«

»Ja kəga na bom hud,« je reku, »hudirja! Zej bom pa prešiče pasu pa spet wačən cev den.«
No, kmət pa nač pərfavl nožəč səm pa mu je po jezika šapnu preč pa je bu fertik (smeh).
Je pa, je ga pa spustu damov. Pride damov, nač vəč ni mogu gavarit, je bu pa ki pla, pla, pla.

Je barov:

»No, a s kej zaslužu?«

J dev:

»Pla pla.«

»Ja,« j reku, »norc! Ti s ...«

Pol j šele vidu, da ma jezək adrezan. No, je vidu, da z njim nač na bo, j pa ta drugja:

»Ala, boš šu pa ti!«

No, ta druj gre sužət, pa glih k tistmu kmet pride, je glih tak natrafiwo. Je bu pa glih tako, na bom panavljov, kako. Glih tak je ga spet skušov, tak da j mu nazadnjo še gunmu pu jezika adrezov. Pride spet ki damov, žawastən, brez dnarja, brez vsga.

Ga bara:

»Ja,« je reku, »zej vidəm, de vədva nista zato, ta mwajš nej gre!

Ta mwajš, seveda, je biv pa čez les, je biv glih prov čez les. Je pa šu pa tud natrof k tme kmetu. Pride k njemu, praj:

»Taklé ən taklé je pər mne,« kakər je undvema pavedov.

Te j biv, j pa mislu ta sojo, j pa zjutra vzev vole, pa nač ni na njiva šu. Kam! Mimgrede je s tistmə vol pačas činkov ta pa cest naprej. Prideta dva məsarja, ga pa srečata.

»No, kam pa greš?«

»Ja,« j reku, »arat grem tele na ta njiva.«

»Ja, a sa toj voli?«

»Ja, ko pa?« je reku. »Seveda sa moji.«

»Ja, pərmejdun!« je reku mesar. »Tò sa pa fejest volički. A jəh pərdaš?«

»Ja,« je reku, »na vem, a b jəh dav, a b jəh na dav. Ja,« je reku, »kako pa bom pol voz peljov?«
je reku. »anga pa pərdam, če glih hočta.«

Je pa pərdav anga vowa, z gunəm je šu pa na njiva. Kaj d je tist žit ta zapeljov. Pride na njivo, ja grunta, kəgá bo zej.

»Ooo,« je mislu, »zej arat tak na morəm, pa tud se m na da.«

Je pa v senca legu, žit je mu ki na voz nabasan, vov je se pa mav pasu tam akol njive. No, pol, k je pa ankrət se vse vkəp že naveličov, je pa napregu pa damo. Tista, tist žit je pa notər v njiva zakopav ki z žakljam vred vse vkəp. Pa damo. Ga bara kmət:

»No, a s zarav?«

»Səm.«

»A s vsjav?«

»Səm, vse v redu.«

»No, dobro,« je reku.

Pol mu j dav mav včerje, mav kisuga mleka pa, pa mešte mu j dav.

»E,« je mislu, »tole j swabo, pa že bo!«

Pol ga j šele barov še nkrət:

»Ja, a s mar ki hud?«

»O, ko pa bom hud? Sej j fajn pər vəs,« je reku.

Dnar je pa mu, seveda, k je vowa pərdav. Hə, te zlodij!

Polej druj den je pa spet kmət grunta, je mislu:

»Čaj, te bom že vfurmov.«

To pa še pagrešu ni, da vowa ni, de j ki n vov v štali. Poli, zvečer je šele vidu, de j ki n vov v štali. Gre v štalo gledat pa vid, de je ki n vov, j pa reku:

»Ja, kje pa maš še nga vowa?»

»Ja,« je reku, »napajov sām ga, je pa ušū,« je reku. »Se bo kmav nazaj,« je reku, »ni deleč.«

No, poli kmæt se ni kaj brigov, druj den je pa reku:

»Zej boš pa šu pa boš tist žit pabrav, zato k vowa ni še. Zej boh ve, kam je zbəzov.«

»Na ja, bom pa šu.«

Pa napreže ki gunga vowa samga pa gre. Pa na njiva pride, je pa spet ki do legu. K je se naležov davəlj, pa skuplje tist žakəl vən, ga pa damov pərpelje, prav:

»No, zej sām pa pabrav.«

Prej je pa še mav prsti notər v žakəl namešov med žito, kakər da b biv žit pabirov.

Praj:

»A s vsga pabrav?»

»Ja, sej vidte, da vsgrf. Še mav prsti je. To boma pa prerešetal,« je reku, »sej bo prst vən šwa.«

Kmæt je gruntov:

»Ja, kako pa je zej to magoč, da j nazaj pərpeljov žito? Vid ga zlodja! Boh ve, a je arav al pa na. Bo pa dobro pagledati.«

Pride gledat na njiva kmæt pa vid, da ni nəc zaran bu pa nəc.

»Aha,« j mislu, »te j pa zanikərən pa še pərfrigan zravn,« je mislu, »s tām pa na bo se vličga za špasati.« Je pa djav, je reku: »Boš pa gnoj čidov mav.«

Polej, zgavarjena sta bwa pa tako: kər bo svečənca, da bo bandrov. To sta mewa že tərmin narjən tako.

Je mislu:

»Čaj, zlodij ni biv, da b te na zjezu.«

Kmæt je s ga že naveličov, tače štikəlce mu j špilov. Ankræt je mu neki jarcov pərdav ən takle je mu kmæt ki škoda z njim. Seveda, kmæt je ga swab futrov, an je pa mislu:

»O, se bom že sam pafutrov!«

Je pa ki kej pərdav, kar je bu. Vse, kar je šwo, je šwo ad hiše. Seveda, kmeta je pa že jezwo vse tole, jezən pa bit ni smov, k sta bwa tak zgavarjena, da mu bo an jezək adrezov. Pa ni upov pakazat nejevole. Dobro. Ankræt je pa spet gnoj čidov.

»Jej,« je mislu, »kda bo svečənca.«

Un je pa reku:

»Kər bo kukijca pewa.«

Kmæt je tak adgavoru.

»Aha,« je mislu, »je že dobro.«

Pol je pa kmæt štədirov, kəgá b vštiov z njim. Un je gnoj čidov, čidov, je mislu:

»Zej bo treba sprajt ga ad hiše, tgale zlodja.«

Pa gre pa praj soj ženi, je reku:

»Veš kəgá? Bejž ta vən za štawo pa gor na bəzovc zlezi pa začni kukati. Zato, k sva, k sām mu pavedov, da kər bo kukijca pewa, bo bandrov.«

»No, dobro.«

Žena se spwaz gor na tist bəzovc. Sedi gor v bəzovc ən cajt pa začne:

»Ku-ku, ku-ku, ku-ku!«

Un čida gnoj, pa le pagleda te ne parkrat ta vən na bəzovc.

»O, hudirja!« je mislu, »taka strašna kukijca! Tače še nisəm vidu,« je mislu, »sej səm že vidu kukijce, pa ta j pa čudna. Pa koj za na štima ma?«

Akraməš! Nəč je ni gruntov dovgo, pa ki notərta v hiša hitro leti. Tam je mu pa kmət ən star gvır, k je včasəh tače zece pa ləsjače streljov. Pa pagrab tist gvır, pa ta vən. Kmət nəč ni vtegnu gledat, kam leti. Bumf, je vstrelu žena. Akraməš! Žena se pərkucne dov, jo j glih v gwava trofu, je bwa hin.

Ho, takrat je mu pa kmət tud davəlǵ. Vsə hudirji! Pa pakoncu! Ga j pa začev, da ga bo akwaftov pa to.

»Ja,« je reku, »a ste mar hud?«

»Ja, kaj na bom hud,« j reku, »k take špilaš!«

No, kəgá je bu? Je pa hwapəc kmet jezək adrezov! Poli je reku:

»No, adijo! Zej, kukijca j že pela, zej bom pa bandrov.«

Je pa šu damo.²³

Smerinjekov pa je poznal tudi eno najbolj razširjenih pravljic v Sloveniji, tj. pravljico o čevljarju in smrti (AaTh/ATU 330).

Ad šoštərja (AaTh/ATU 330)

Ankrət je pa žvov an šoštər, aženjən ni biv nəč, piv ga je vəs čas pa maləm rad, preklinjov je pa tud kakər b biv lešənke grizu. Ankrət prideja gaspod fajmoštər k njem pa prajja:

»Ja, ko pa bo s toja duša? V cerku na greš vəč, k spoved tud nəč, na vem, kəgá bo s tbo.«

Šoštər je pa reku:

»Gaspod fajmoštər, star səm že davəlǵ ən tud vem, kako se more žveti. Šenka m abedən nəč, morəm vse trdó zasuzti. Me pa ki na gmah pəstite z vašə cerkvija ən z vašəm kamedjami.«

Fajmoštər sa pakimal z gwavó ən sa misləli:

»S təm čwavekam se na bo dawo nəč narditi,« ən sa žawastni adšli.

Šoštər je pa sojo pot naprej šov, pa maləm piv pa šivov, če mu pa ki prov ni bu, je pa tud hudiča na pamoč klicov.

Ankrət se je pa zgodwo, de sa se v paklu na šoštərja spounli ən je Lucifer reku:

»Pa šoštərja bo treba itì, zej je že davəlǵ zrov.«

Ta druj hudič sa pa rekli:

»Mi sami na mormo pa njega, ta pəru more jət smrt pa njegǵ. Pol ga boma šele mi v roke dabili.«

ən resən, nato sa naredli, da bo šwa smrt pa njegǵ.

Smrt je vzewa na ramena tista soja skrhana kosa ən je šwa prot šoštərjevmu dom. K pride k šoštərju, patrka na duri, šoštər zavpije:

»Kdo pa je?«

Smrt se pa agwasi:

»Hola, šoštər, zej pa gremñ, zej je pa konc tojəh kamedij!«

Šoštər pa praj nato:

»No, notər pedi, da bom vidu, kədu si in pa kəgá hač ad mne.«

Smrt pride notər. Šoštər se je je precé prestrašu pa misli:

»Huha, zej bo pa druga, zej gre pa zaresən,« zravn je pa gruntov, kako b se je znebu. Pa praj:

²³ Trak ISN 4; obj. Štefan 1999: 52–56.

»No, kəgá pa hač?«

Smrt pa praj na to:

»Pa te səm pəršwa, Boh oča me je paswov. Hitro papokej, pa z mno greš.«

Šoštarja je prov mav strah gratawo, pa praj:

»Ja, tele čevlje mam še za patempljatə, pol grem pa uhkn s tbo.«

»No, no,« praj smrt, »bom pa kaj pačakawa.«

Te cajt pa praj šoštar:

»Zlez na tale hruška pa pərnesi n par dobrəh hrušk, da se jih bom pred najedu, predən bom šu s tbo.«

Hruška je mewa pa taka moč, če je kter na njo zlezu, da ni mogu dole, če šoštar ni ukazov. In je pa resən zlezwa na hruška, da b adtrgawa an par hrušk za šoštarja. K mav jih je mewa ane par utrganəh, pa nəč vəč ni mogwa doli. Šoštar je pa reku:

»Aha, zej səm te pa le spokov. Zej pa ki na hrušk pačakej pa nga drujga šoštarja iši, da ga boš za sbo vzeva!«

Smrt ni mogwa s hruške, bwa je vsa scagana ən je začewa šoštarja prasiti, de nej je vendar spesti s hruške, da nkle vəč na bo pəršwa pa njegf. Šoštar se je pa ki smejav ən je reku:

»Kakər hač. Ane par dni le na hrušč bodi, da boš zamerkawa, kda s pa me hadiwa.«

Šoštar je naprej žvižgov pa šivov, smrt je pa na hrušč čepewa dva dni. Tiste dva dni ni abedən čwovek na svet uməru. K se je šoštarji vse vkəp naumno zdewo, je je pa spustu smrt s hrušče, da je adšwa. Smrt je bwa vesewa, de je bwa rešena in je se tud zaklewa, da pa šoštarja nkle vəč na pride. Pər təm je astawo ən šoštar je naprej šivov ən se starov. Nazadnjo, k je biv pa že kaj star, de je že swab vidu, b biv pa že rad vidu, da b biv uməru. Al na žalost smrt ni pəršwa pa njegf, k je se zaklewa, da ne bo pəršwa vəč pa njega. Šoštar je biv že vəs abnemogu ən je biv že vəs scagan, kaj bo naredu, če na bo mogu umreti.

V tistmu času pa patrka adən na vokən. Pa praj:

»Šoštar, adpri!«

»Kdo pa si?« pravi šoštar.

»Toj pərjatu səm,« se agwasi zuna. Zravn se j pa tako zasmelijav, kakər b biv ən kozu zameketov. Šoštarja je prov mav strah spreletu, pa vselih je duri adpəru. Notər pa stop ən mwad čwovk v jagəršč ableki, pa praj šoštarju:

»Šlišov səm, da si življenja naveličan. Če hač, pa z mno pədə.«

Šoštar ga agleduje, je pa vidu, de je mav bəl fərdehtik, k ni mogu krempljev na rokah zakriti. Je pa leki mislu:

»Aha, to bo pa hudič. S tbo pa tudi na grem.«

Ən je ga leki pabarov, kam hoče ga peljati. Hudič je mu na vse sorte lpo abljubvov, kam ga bo peljov. Šoštarju pa nəč ni šwo preveč v gwavo. Spounu se je, da ma še pər hiš mav žegnane vode. Hitro je vzeme, je pa hudiča pakropu. Takrat je pa zagrmewo. Hudič je padru dur ta vən ən je zgину. Šoštar je pa vəs astrəšən pagledov, kəgá je, ən se je zavedu, da je hudiča pregnov.

Poli je pa začev gruntati, če b se sam padav na gun svet. Papokav je vkəp soje stvari ən se je napotu prot nebesam. Ad deleč je ga svet Peter zagledov.

»Aha,« je reku, »te je pa tist šoštar, k noče met s hudičem apravka, pa s smrtjo tud na. Te pa tud v nebesəh na bo mev prastora.«

Trəsk dur co - ən šoštar, k je pəršū k nebeščəm durem, je bu vse zapahnjeno ən zaprto. Patrka na dure pa praje:

»Adprite, ana duša je tle, k je željna pačitka.«

Svet Peter je adpəru pa stranska linca, pa pagleda ta vən, kdo je. K je vidu, da je šoštar, praj:

»Aha, za te pa ni prastora! Kar spokej se!«

Šoštar je še n čas čakov, k je vidu, da vse vkəp nəč ni, se je pa prot pəklí padav. K je romov prot pəklí, sa ga pa hudič že ad deleč zagledali. Pa praj adən, tist z med təh krumpļjastəh hudičov:

»Aha, to je pa tist šoštar, k je mov smrt na hruški. Tga pa tud v pəku nočma.«

Zabərlizgov je na ta drobna piska ən vse hudiče vkəp sklicov, de sa dur v pəku co tišal. Tišal sa jəh pa tako, da sa jəm krempļji skoz dur pagledal. K je šoštar pəršū pred peklenšče dur, je pa vidu, kako mu hdobci dur tešijo, je pa vzev prece ən dbov kamən ən jəm je vse kremlje k sa skoz dur gledali, nazaj zakrivu, tok da hudič nisa mogli dur spəstiti. Še je reku:

»Adijo, vsi hudiči vkəp!« ən je šu prot uni.

K je prot uni pəršu ankrət, je pa zagledov, da na uni že sedi kavač, k je pajerbov že pravica. ən je že vas scagan prosu kavača, nej ga vzeme k seb na una. Kavač je pa reku:

»Dobro, te bom vzev, samo če boš dobro meh gonu.«

Ən je še donəs kujeta šoštar ən kavač tam gor na uni.²⁴

Tudi šaljiva zgodba o tistem, ki je na pokopališču tolkel orehe (AaTh/ATU 1791), je razširjena širom po Sloveniji, vendar ji je Smerinjekov dal povsem svoj pečat.

Ad tistga, k je na britafu arehe tleku (AaTh/ATU 1791)

Sta pa bwa ana dva taka poba, v šol sta se swab učiwa, vse sorte lumparije špilawa, kar je njima na misu pəršwo. Seveda, v šol sta dabiwa samo adhodənca, je bu, tak sa rekli, spustənca. ən tedva sta pa samo adhodənca dabiwa, k sta bwa že davəlj stara, de ni treba nəč vəč v šola hadit njima bu. No, pol ste je pa štədirawa, seveda, dev njima ni dišov, to j bu vse zastonj, de b bwa za dev pərijewa, za to nista bwa. Sta se pa, seveda, treba je pa bu žveti, jesti, pa še-, šele dobro b bwa rada jedwa. Ni druga astajov, de sta ktirbot kej zməkniwa, pa damače rečeno ukradwa. No, dobro. Sta pa takle akol se patepawa, včasəh sta bwa še kaznavana ad ablasti, zej, ankrət tapəru še jih je župən ankrət zapəru nekej v ən, tista šubərca, sa rekli. Ni bu tako arest kakər dənəs. Šubərca. Jih je mu tam notre za čez noč, zutrej jih je pa spustu, je reku, če bota pa še nkrat, jih boda pa žəndarji prov v arest djali. Ja, boh, to nəč ni pamagawo. Tedva sta šwa pa naprej pa v druje kraje spet.

Sta pa pəršwa k anmu vlikmu kmetu. Zej tam sta pa gruntawa, tle bova že mav dabiwa za jesti, pa še mav za, pa se bo, če se bo pa dav pa kej sunt tudə, ne, na vse kraje sta štədirawa. Sta pa prasiwa kmeta, če b mogwa čez noč tam bit pər njemu.

»Ja,« kmət je reku, »uhkñ, samo zutrej bota šwa pa pamagat, boma listje napravlal za stelja.«

Dobro. Sta pa mogwa kar ablubti. Hočəš, nočəš, morəš. Zej, je rek, sta pa barawa:

»Kje pa bova ležawa?«

»Ja,« je reku, »zebe na, bota kar na štali.«

No, dobro. Je šwa dekwa pakazat, kje bota ležawa, sta pa vidwa, də je tam bu povhno žakļjov.

»U,« sta misləwa, »ko pa je kle notrə?«

Sta pa začəva šwatati, sa bli pa arehi notre. O, vsə hudirjə! Zej pa tele arehe b bu dobro, če b jəh an žakəl sunwa. Gun je pa reku, da, adən je pa reku izmed tistəh dveh, je reku:

²⁴ Zapis iz zvezka z oznako: Jakelj – 4, Kranjska Gora; obj. Štefan 1999: 58–60.

»Čaj, jəst səm pa nga muška za-, za-, zaznov təmle, tisga muška, mədva na bova žakəl neswa. De bo mušək nesu arehe.«

No, je šu, je reku:

»Hitro bejž pa muša pərpeljə!«

Dobro. Te je reku:

»Jəst bom pa arehe. Oh,« j reku, »nəč. Na bova tle. Bo naji kmət pagruntov, zanesva jih nekam prəč.«

»Ja, kam pa?«

Je reku:

»Veš koj, na britaf jih nesíva. Ta pa abenga na bo. Pol boš pa šu pa muša, de bova ki zbandrawa naprej.«

Dobro, sta zavlekwa tiste arehe na britaf, tama je, k tə h križ pride, sta arehe dov djawa, te j šu pa muša, gun pa čaka. Čaka n cajt, pa lajbəč j akol abərnə, de j mu narobe ablečənga, pa začne arehe tleči. Arehe tleče, tleče arehe. Gun pa ni mogu muška hitro pərpeljati, hwapəc kaj dovg spat ni šu pa futrov še, je pa čakov pərləžnost, kda ga bo, kda bo muška sunu. Tej pa arehe tleče tama.

Ki nankrət pa pride mežnarjeva žena təm na gənk pa šliš tlečenje na britafu. Pa gleda, gleda, j pa vidva, de je ana pərkazən pər križu. Seveda, k je arehe tleku pa lajbəč je mu narobe abərnjən. Pa hitro mežnarja kliče.

»O,« je rekwa, »Jože, vstan, vstan brž! Na britaf ana duša nima pakoja!«

Jože pa, ga j bu pa mav strah, pa mav zanikərn, pa vse vkəp, pa favlast:

»E,« je reku, »na morəm, me tak noga bali!«

Zej, mežnarjeva žena j bu strah, seveda, koj bo.

»Ja,« j rekwa, »nəč, morəš, morəš!«

No, pol je pa vseglh vstav, je šu pa fajməštra klicat. Je rekwa:

»Pa fajməštra bejži, da ga boja sprajli, ta duša, k pakuju.«

Pride k fajməštru, patrka na vrate, se j kuharca agwasiwa:

»Kəgá pa je? A j kašna smrt al kəgá? Al balezən?«

»Oh, še hujš, še hujš! Hitər nej greja gaspod, ana duša na britaf nima pakoja!«

Jej, jej, je pavedawa gaspod, župnika j bu pa tud majhno strah, pa panoč, pa nerodno. Sa reklə:

»Reč mu, da me noga bali, da na morəm. Bom pa jutri zjutra pər maš se spomnu tiste duše, de je, de se bo upokajiwa.«

Ja, žena mu j pavedawa. A, mežnar ni dav, ni papustu, je reku:

»Na grəm damo!« je reku. »Morja itě!«

»Al zastop, de jih noga bali,« je rekwa kuharca.

»Nəč ne de, jih bom pa nesu!«

No, pol je pa pavedawa.

»Ja, gaspod župnik,« je rekwa. »Če na morte hadit, bo pa mežnar vas nesu.«

No, dobro. Župnik s je mislu:

»Če me bo pa nesu, pol bo pa že šwo, pole pa na bo hədgf. Če bo pa hdo, bom pa ušū.«

No, dobro, mož se napraje v tista srajca kakər more fajməštər, pa tiste ta črne bukle vzeme, Jože ga papoka gor na rame, sta ja mahawa prot britafu.

Te je pa čakov tama, k je arehe tleku. Akraməš! Zej ga j bu pa aba strah, fajməštra ən še unga mežnarja j bu strah. Pa pačas pakukata na britaf, k je gun ki tleku, kaj dovg, de j gun ki se abərnə, de je vidu, de je neki tama pər durəh. Je pa mislu, de j, de voswa vleče, tistga muška. Je pa reku:

»Jože, a ga že maš?«

Ho, malora! Takat k je fajmæštær to zašlišov (smeh), je pa mislu, de sta zgavarjena z mežnarjæm, da ga bo ta pærnesu (smeh) fajmæštra. Fajmæštær raz hrbæt dov pa ušû nazaj. Pol je pa šele upû uni:

»Drž ga, drž ga! A t je ušû, Jože, a t je ušû?«

O, vsa hudirja! (smeh) Sta se pa dærviwa cewo za farovža. Tam je fajmæštær dur ki pabu notær. Pol je šele te pagrunto v - mežnar, mežnar je notre nekam se tud v drvarænca al kamle zaru - pol je šele pagrunto v, kægá j bu, de j biv le župnik. J šu nazaj.

Ta cajt je ga pa že un z muškam tam čakov. Pole sta šwa naprej še tista noč, sta pa šwa čez gora. Pa j bu væn.²⁵

Predvsem pa je Smerinjekov znan po pripovedih o Pehti in Bedancu:

Pehta, železniški delavci in lovec

Nekoč, ko je bila Pehta na korenškem polju na enem zelniku, so jo zagledali železniški delavci, ko je tam na zelniku pobirala kapus. So jo obstopili, da bi jo ujeli. Ona se je spustila v tek proti kolovratom, delavci pa za njo s krampi in lopatami. Eden jo je z lopato udaril po desnem ramenu in ji je zbil iz rok culo, kjer je imela nabrano zelje in solato, tako da jim je komaj ušla v Vitranc in prišla v Črno lopo. Tam jo je potlej Bedanc zdravil tri tedne, preden si je mogla z roko kaj pomagati. Dva meseca po tistem je ni nihče videl na kakem polju ali na Podlesu.

Nato je pa prišel enkrat lovec k Črni lopi. Od daleč je že poprej videl, da se dim ven kadi, je bil pa radoveden, kdo kuri notri ogenj. Ko je noter stopil, sprva zavoljo dima ni mogel prav nič videti. Čez čas je šele opazil, da je Pehta. Tam v kotu jo je zagledal, kjer je imela ognjišče in je nekaj kuhala. Ustrašil se je tako, da mu je skoraj puška iz rok padla. Pehta se ga je pa tudi tako ustrašila, da ji je pisker iz rok padel, ki ga je hotela na ogenj pristaviti. Tako sta nekaj časa drug v drugega buljila. Potlej se je pa le lovec skorajžil, puško pobral in jo nameril proti Pehti. Pehta pa strašen glas spusti in prosi, naj nikar ne strelja, da mu bo lepo postregla, če ji ne bo nič naredil. No, lovec je nato sedel na kamen tik pred jamo, ker prav noter v lopi ni upal sedeti. Potlej jo je vprašal, a je bila ona res pred več meseci na korenškem polju v zelniku. Pehta je rekla: »Res sem bila, samo škode nisem nič naredila, zato ker jaz nočem, da bi ljudem škodo delala. Obirala sem res zelnik, pa samo tiste liste, ki že tako ali pa tako preč odpadejo in zgnijejo, tako da zelje potlej še lepše raste.«

Lovec je pa rekel:

»Ja, pa si korenje tudi trgala!«

»Da,« je rekla, »tudi, samo kjer je bilo pregosto, pa drobno, da je drugo moglo rasti.«

Tako sta se lepo vse pogovorila in Pehta ga je barala, če mu sme s čim postreči. Imela je gor na skali – bilo je kakor ena polica – pet košaric in v vsaki košarici so bile vseh vrst korenine in rože notri.

»No,« je rekla Pehta, »če ste zadovoljni, da vam postrežem, povejte, kaj vas teži, ali ste bolni ali kaj takega?«

Lovec je pa rekel:

»Jaz pravzaprav nobene bolezni ne poznam. Zdrav sem kakor riba, zato ker od vsakega gamsa, ki ga ustrelim, se napijem sveže krvi in to prav vselej, če katerega ustrelim. Samo skrnino

²⁵ Trak ISN 112; obj. Štefan 1999: 47–48.

(revmo) imam, to pa najbolj čutim v jesenskih dneh. Ko začne dež iti, me trga po nogah, včasih pa po hrbtu, tako se mi predevlje po vseh udih. Druge bolezni nobene ne poznam.«

Vzela je košarico dol s police, v tisti košarici je pa imela polno rusic, ki jih je imela v špiritu namočene. Špirit ji je pa prinesel Bedanec, ki ga je dobil od nekega drvarja, kateremu je pomagal – pravzaprav je kar sam – vlekel hlode ven iz grabna, da mu jih je k poti spravil.

Ko mu je dala tiste maže, jo je mož v papir zavil pa v svojo malho spravil. Potlej je pa rekla:

»Zdaj pa, koder vas bo trgalo, tam se pa namažite s to žavbo, dobro noter vribajte pa močan čaj popijte, lezite v postelj, dobro se odenite, tako da se boste krepko spotili, pa boste videli: če ni prav huda skrnina, boste že drugi dan boljši. Če je pa precej hudo, da bi vas še trgalo, se pa še parkrat namažite, boste pa videli, da bo skrnina zginila!«

Mož je pa mislil: »No ja, saj škodovati mi ne more, kvečjemu če bo koristilo!« In je rekel: »Potlej bom pa prišel, se ti bom zahvalil in ti bom špirit prinesel, ali pa če še kaj drugega takega potrebuješ.«

Pehta je pa rekla:

»Veste kaj bi prav zelo potrebovala? Če mi malo soli preskrbite, bom zelo vesela in hvaležna.«

Tako sta se prav dobro pogovorila. Potlej jo je pa še pobaral, kako je kaj z roko, ker je lovec vedel, da jo je železničar z lopato po ramenu udaril. Pehta je rekla:

»O hvala, roka je pa že dobra, nimam nobenih bolečin več in rama se je tudi že zacelila.«

No potlej je pa bilo čez par mesecev in je res lovca precej skrnina mučila. Namazal se je, kakor mu je Pehta naročila, je takoj čutil, da je bolje. Tako čez teden ni nič čutil nobene skrnine več.

Potlej se je pa mož podal spet k Pehti, nesel ji je pol litra špirita in tri kile soli. Pehta se je zelo razveselila, ko ji je to prinesel, in mu je dala precej velika kosa strdi od divjih bučel, tako da sta bila dobra prijatelja potlej z lovcem.

In lovec ji je odtlej še kakega zajca prinesel ustrelenega ali pa tudi srnjaka. Od tistih mal naprej sta bila pa z lovcem najboljša prijatelja. Tudi Bedanca je imel potlej rad lovec, čeprav mu je včasih kakega gamsa ali srnjaka zadavil. Ko mu je Pehta povedala, da Bedanec tudi ni tako hudoben, kakor se zdi, pač pa mora tudi živež dobiti. In to je moral tudi lovec priznati, da je res tako.²⁶

Vsekakor so pravljice in povedke, ki jih je pripovedoval Smerinjekov Matičetovemu izjemne – ne le po bogastvu pripovedne motivike, pač pa tudi po pripovednem slogu, ki je zelo živahen in razgiban. Nedvomno pa je tudi velika zasluga, da so se ohranile te pravljice in povedke v takšni obliki, zbiralčeva, saj je znal izvabiti iz pripovedovalca njegov najboljši nastop in je potrpežljivo sedel z ljudskim umetnikom pripovedovanja vse do jutranjih ur, če je bilo treba.

REGIONALNE ŠTUDIJE IN JEZIKOVNO DOSLEDNI ZAPISI

²⁶ Zapisal Milko Matičetov, 22. 12 1952; povedal Peter Jakelj Smerinjekov; obj. *Pionir* [Ljubljana] 5 (1963/1964): 139. Kranjska Gora.

Na Gorenjskem je zbiral in raziskoval ljudsko pripovedništvo v 70. letih 20. stoletja Kamničan Tone Cevc, ki je pozneje raziskoval predvsem ljudsko stavbarstvo. Še posebej se je pripovedim posvetil v člankih o pripovednem izročilu o gamsih z zlatimi parklji iz Kamniških Alp [Cevc 1973] in o okamnelih živih bitjih v slovenskem ljudskem izročilu [1974] ter v svojih študijah o Veliki planini [1993] ter v članku Pripovedno izročilo iz Kamniškega kota [1999].

Na Veliki planini je zbral predvsem bajke o divjih možeh-doujih možeh, belih dekelcah, coprnicah, škrateljcih, o hudobnem duhu, ki je ovčarju ovce uničeval, o zelenem možu, ki je prišel k hiši v kvatrnem tednu kot divja jaga. Zapisal pa je tudi legendo o sv. Antonu in kratko zgodbo o Lambergarju.

Veliko zgodb mu je na Veliki planini povedoval Tone Komatar, p. d. Jerištov oče, iz Županjih njiv, mdr. tudi povedko o Farjevem plazu, ki jo je Cevc v knjižnem jeziku objavil v študiji o gamsih z zlatimi parklji:

Farjev plaz

Čez en plaz je hodil gams. To je bilo v Bistrici. Tam je bil ovčar mladoleten deček, ki je že lahko pasel. Je pa videl, da so hodili tja srnjaki in gamsi, ki so imeli zlate parklje. Seveda, ko so pa stopili tja, kjer je bilo zlato! Je bilo popolnoma samo zlato. Ko je prišel srnjak ali gams, je tja stopil in se mu je toliko posedlo, da je takoj dobil zlate parklje. In potem je šel pastirček gledat, kje bi se tisto zlato dobilo. Res ga je našel, bilo je samo zlato! O tem je povedal nemu fajmoštru.

Rekel mu je: »Nekaj vam bom povedal, samo vam, drugemu nobenemu!« Toliko je bil deček že pameten, da je vedel, da je zlato vrednost.

Fajmošter je res šel gledat in je tam videl samo zlato. Zagrabila ga je hudobna želja in je fanta zaklal. Tisti trenutek se je utrgal plaz. Pobral je fajmoštra in vse zlato se je skrilo, da ga ni bilo več. Še dandanes se reče Pod farjevim plazom v Kamniški Bistrici. Tam v koncu Bistrice, nasproti Zbirkarja, tam je Farjev plaz. [Cevc 1973: 81–82]

Prav tako je Jerištov oče na Veliki planini pripovedoval tudi o različnih bajeslovnih bitjih in prikaznih, npr:

O škrateljčkih

Ob večerih, ko je prvi mrak legal na planino, so se včasih oglašali »škrátəłčki«, kot ptički majhna bitja, ki so žvižgala. Tako so mi pravili pastirji in zatrjevali, da je imel srečo, kdor je imel doma škrateljčke. Nekateri pastirji so jih videli. Jerištov oče je pripovedoval:

»Pa sva ke šwa [v Velko Wačico s Preskarjowəm Andrejam]. Pa je djaw: 'Tla so bli učas škratje pa palčkə, zdej jəh pa ni anker.' Pa ni bo nəč. Enkət sətm jəh pa vidu, zares! To je bo pa zares.

To se prau Velka Wačica, səm šu vən, səm poznə zvəčer iskow tiste krave. Pa vidəm (majn kə tale), so skakal səm pa təm. Pouhn! Gledam, gledam, kaj to pomen; ənmau mə je bo kər (sej veš, je še mladenč) mau strah. Pa səm djau: 'Tərvej mə je právu Dewouc, de so kle not škratje, kle not u təla dolin u Velk Wačic.' Je reku: 'A so to škratje?' Səm djau: 'Ampak, to so tok zwən, de sə jəh sam usəh na bojim.' Pa h men pa ni bo ənbenega. Pa ənkol več jəh nisəm

vidu prej, pa ənkol več poznej. Preskar je pa reku: 'Pərmejkuš, Andrej,' prau: 'Učas so bli tle not škratje za strašiw.' Prau: 'Dəj ni več tega.' Prau: 'To so duhovənkə use zagovarlə.' Pa na vem, al je bo, al ne.«

Jovudova Micka je pa takole razlagala:

Škrdtəłčkə, to so tičkə. Ponoč ləte skoz vas, pa stokajo pa žvižgajo. Səm jəh slišawa tud sama, pa səm koj vedwa, de so to škratəłčkə. Če jəh je kdo nagovoru, če teško nesejo, kə ko stokajo, de naj kej odwože pa odvržejo, so mu pa vərglə mrtvaško kost. [Cevc 1993: 67]

Cevc je v Kamniškem kotu zbral številne bajčne povedke (Divji mož in huda muca, Torka, Pehtra baba, Divja jaga, Baba pod Pasjo pečjo, Škrat, Žena je molzla vrv, Holcar, ki je molzel ročaj sekire, Vetra se ne sme preklinjati, Drvar sreča v Beli moža s svečo v roki). Poleg teh pa je zapisal tudi zgodovinske, razlagalne in šaljive povedke ter legende, npr.: Od kod ime Kriška planina, Turki v Zakalu, Bog je ustvaril žensko iz lisičjega repa, Bog je zmešal jezike v Babilonu, Janez Krstnik, Sveti Lukež (AaTh/ATU 931), Dva pametna in neumen sin (AaTh/ATU 1542) in pravljico Pastir, ki je piskal na piščal. Povedal jo je Jerištov Tone v Županjih njivah leta 1970 in to je tudi edina pravljica, ki jo je Cevc zapisal v Kamniškem kotu.

Pastir, ki je piskal na piščalko »čuden prečudež« (AaTh 1525 P + ad 1651)

En paster je naredu eno pišauko. Pa je piskou na pišauko: »Čuden prečudež, čuden prečudež«. Je pa grajšak tud pasu žvino, kane, je mu velik žvine. Pa je na tist igrou. Pò so kəpcə mem pəršlə, je pa ta velk vol predáu.

Je djau: »Oh, mam ku mejhno plačo, bom pa ta velk vol predáu.« Po jəm je pa repe na konc porezou, je pa ta tnaləm volam u nosnice požokou.

Pò jəh pa dam pəržene, žvino. Pa prau: »Ja«, grajšak: »Ke so pa velk vol?« »Oh«, prau: »Ta mal so ta velke snedlə. Poglejte, samo rep še mejhnə vən molé iz nosnic!«

Po prau grajšak: »Aja, to je tist, kə je en təc ceu dopoudne pew: čuden prečudež!«

To je pa zares, prau: »čuden prečudež«.

Po pa pregleduje jəh, pregleduje. »Ja, glih ohka de je, kə je čuden prečudež, ne. De je več kə čudež.«

Po je pa tist deček šu, s tistəm denarjəm u drugo državo. Ampak tist əldje. Tud čudən je bwo. Je pa mu sam enga mačka. Enga mačka je mu prou rəd. Pa tistga mačka je sebo vleku. Pa je šu, u drugo državo. Pa je šu. Pride na ladjo, pride na eno ladjo, mačka je pa mu zmeri pod pajsšo.

Učas so pa mel tku ladje, de jəh je veter gnou. Pa pride silen vihar in vrže ladjo na suho. Ala, prebivauci tam, tist əldje kə so blə tam, grejo ke k ladjə, so use povezal. Pa jəh pred krála gnal. Təm pred kralam je pa silən velik miš pəršiwə. Lukna pər lukən, ku, de sta dva mogla krala preč z vejam gonit tiste miš pa podgane.

Deček je že komej mačka krotiu. Enkət mu je pa le mačk skoču vən ispod pajshe. Je pa ke skoču, je pa začeu tiste miš pa podgane grist. Miš pa podgane so iskale soje, usaka sojo lukno pa cvəlile. U nekolko trenutkih je bwo use dobra.

Kral gleda tisto malo žval.

Prau: »Kdo ma to žval?«

Deček cagau stop pred nega.

Prau: »Est!«

Oba sta mogla ostat pār nemu in silən dobrə se mu je godiu in po nekaj letih seje pa domou vrnu, pa je začeu is trgovino trgvat. Kmal je use zaslovel - »Pri mačku«. ²⁷

Legendo o sv. Lukežu pa je Cevc zapisal po pripovedi Toneta Kuharja, p.d. Swatenšek, v Zakalu, 8. 1. 1972.

Prerokvan je bwo, de bo Lukež soja starša ubou (AaTh/ATU 930)

Oče je zmeri žawosten biu, kə mo je (sinu) krəh rezu. »Zakaj je to? Tega pa ənkdr!« Tok cajt, de mu je oča mogu povedat to. »Tega pa nam ənkol naredu!«

Je pa zbežu u drug kraj, nekam. Tok daləč, de je... (nejasen zapis). Učds ni bwo potrebən poseben daləč itə, kokər bi dons morou itə u Afriko, al pa še bogve kam, pa ga še najdejo. Poj pa təm naselu se, pa uženu se, use.

Poj sta pa oče en mat pozvedava, ke bi biu tak in tak čouk, tok cajt, de sta zvediwa. Kə sta zvedwa, sta ga pa šwa obiskat. Po sta pāršwa ke na obisk, ga pa ni bwo doma. Sta pa prašawa, ke je? Je pa šou na lov. Sta povedawa, kdo sta.

Žena jəh je pa poslawa na postlo spat. Po sta pa spawa. Lukešje pa biu na jag, je pa jagou.

Pa ga sreča en otrok. Prau: »Hej, Lukeš, kaj pa ti tle dewaš, tla jagaš. Toja žena pa doma pār anmu drugəm leži.«

»Hej«, je djau: »To so otročje besede, to ni nəč!«

So pa šlə naprej. Potli ga je pa ena stara ženska srečawa. Spet je ko povedawa.

»Kaj ti tle hodəš Lukeš, toja žena pa doma z drugəm leži!«

»To kər babe govore, to ni nəč« (je reku Lukeš).

Poj ga pa en moški sreča. Pa spet glih ko povedu mō. Takət je pa že vedu, de bo res.

»Kar moški govore, to je pa lohk resnica!«

Je pa dam pārletu, je pa na postlo šu gledat, jəh je pa təm dobiu, oba. Je pa s skiro oba pubou. Pa vən pride, pa jəh pusti (manjka). Na dvoriš ga je pa žena srečawa. Je pa že povedawa mo. Prau-. »O, Lukeš, kako si ti srečen, oča pa mat sta te pāršwa obiskat.«

Takət ni vedu, koga je naredu. Po je pa popustu, se je pa pokorui. Je pa tok deləč šu, de se je pār voləh pasu. Še zdej se z voləm mawa. [Cevc 1999]

V tovrstnih povedkah navadno nastopa sv. Matija, z evangelistom sv. Lukom je pravljični junak povezan le prek volov. Vol je namreč atribut evangelista Luke, v ljudskem izročilu pa je zaradi tega atributa pogosto poisten z volom.

Iz predstavljenega gradiva je razvidno, da je v 70. letih veliko pripovedi – celo na tako odročnih in odmaknjenih krajih, kakor je Velika planina –, že zatonilo v pozabo. Cevcu se je sicer posrečilo zbrati – predvsem legende in bajke, ki so se še do neke mere ohranile v predstavnem svetu ljudi – vendar pa se niti po motiviki niti po pripovednem slogu ne morejo kosati z Matičetovimi zapisi.

²⁷ Cevc 1999: 97; pripovedoval Jerišov Tone, Županje njive, 1970.

ZATON IZROČILA

V zbirki »Glasovi«²⁸ je Marija Cvetek objavila bohinjske »pravljajce« [Cvetek 1993]. Izbor teh pripovedi je v knjižni slovenščini in v narečju izšel leta 1999, opremljen z ilustracijami številnih slovenskih slikarjev [Cvetek 1999]. V prvi je zbrala kar 239 povedk iz Bohinja, med njimi jih veliko pripoveduje o divji jagi, Pehti, kvatrnjaku in o kvatrah, coprnicah, divjih možeh, vilah, perkmandeljcih, povodnih možeh, ujedencih, vrokih, zlatih škorenjcih in še drugih bajeslovnih bitjih.

Veliko je tudi povedk o hudiču in o izganjanju hudiča, o zagovarjanju in o božji *štrafāngi* (kazni). Tudi nekaj legend je med zbranim gradivom, npr. o svetnikih Martinu, Moniki, Marti, Emi, poleg tega pa tudi več šaljivih zgodb in povedk o raznih ljudeh, krajih, dogodkih in novotarijah, kakršna je bila npr. nekdaj lokomotiva.

Poleg tradicionalnih motivov o zakleti kači oz. o zakleti ženi oz. grofici in o kačjem kralju ter o močeradu z rožo na glavi in o zakladih je zapisala tudi povedko o hudičevem mostu, ki jo je slišala v Stari Fužini.

Hudičov most (AaTh/ATU 1191)

Včas so zapodval, kako so deval Hudičov most. Do včera so deval, potlej bo pa jutru vse podrto.

Jə pa rekov adən: »Hudič nəj deva ta most, jest ga na bom.«

Potle ga je pa res hudič začev devatə. So ga pa baral, koga voče za lon.

Jə pa rekov: »Ta prva duša, k bo šla čəz most, tisto dušo m te dalə.«

Potle so pa zvəčer prəmišljəval, kdo bo tkuj nasrečən.

Jə pršlo pa anmo kmeto na misov, k jə imov psa.

Jə rekov: »Jest bəm pa vzev ano fajn təlečjo kost pa psa s sabo.«

Jo j pa čəz most vrgov, pəs jə šov pa za njo. Hudič jə pa dobiv pasjo dušo. Potle j biv pa tkuj jezən, da j tkuj z repam mahov, da j vso vograjo podərov. [Cvetek 1993: 178 (št. 127)]

Gre za staro pripoved, razširjeno širom po Evropi, dokumentiral jo je že Janez Vajkard Valvasor pod Ljubeljem.²⁹

Med starim izročilom je pomemben tudi spomin na Zlatoroga in zaklad v Bogatinu

Zlatorog

Pa vod Zlatoroga so tud zapodval, da s roglje goje (drgne) vob kamnje, da se zlat prah kadi preč. Potle pa z njega same rmene zdravilne rože zrasejo. [Cvetek 1993: 43 (št. 22); 2005: 181]

V povedki »Zaklad v Bogatinu« je omenjen Zlatorogov zlati rog.

²⁸ Zbirko od začetka ureja Marija Stanonik. Od leta 1988 je izhajala pri Založbi Kmečki glas v Ljubljani, od 2007 pa pri Mohorjevi družbi v Celju.

²⁹ *Topographia archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*, 1688.

Zaklad v Bogatinu

Včasəh jə ta stara mat prpodvava od Bogatina, kakšən zaklad jən tam. Zato se mo pa prav Bogatin. Da ana beva kača tist zaklad vahta prəd ano vuknjo. To səmə pozabov, kako j bo natančno. Samo to še vem, da bo tist, k bo to kačo prəmagov, dobiv zaklad. Z ano rčjo bo mogov vrata odpretə. A z zlatə m rogam al s čim. [Cvetek 1993: 25 (št. 6); 2005: 182]

Marija Cvetek je v Bohinju torej še zasledila izročilo o Zlatorogu. Utrinki o Zlatorogu torej v pripovedujejo o gori Bogatin in zakladih, skritih v apnenčastih stenah in prepadih Julijskih Alp, ter o »roži mogoti« oz. o rumeni zdravilni roži, ki zraste iz zlatega prahu, ki se usuje z njegovih rogov.³⁰ Cvetkova ugotavlja, da so se bohinjske povedke o Zlatorogu srečale in prepletle s trentarskimi, do danes pa so se ohranili posamični elementi, vpleteni v bohinjska bajanja [Cvetek 2005: 181].

V Češnjici je leta 1992 zapisala povedko o divji jagi.

Ob roko j biv zarad pəklensčje jage

Medjov stric jə zmeram zapodvov: »Pəklenska jaga je, ən k greš s Česənjce v Srenjo vas, morš merkatə, posebno kvatrn tedən, pa k jə noč.«

Zmeram jə rekov, da se morš uleč na trebh, čə pride po Gobnjeko dolə, da te na rəztrga. Kar razcəfra te vohka!

»Tok bəš vedov, da je,« nama j z Məleno zapodvov, »k pridejo vsəh sort glasova: maččə se dərejo, psə vajajo, tič prhotajo pa šə vsəh sort žvali se dərejo.«

Vsəh sort da gre čez te. Njəgov stric ja biv ob roko, k jə pəklensko jago srečov; v rameno so jo mo vodtrgala.

Čə s rekov, da na vərjameš, da j res pəklenska jaga, j biv strešno hud.

»Koko na bo res, čə j pa naš stric tkuj gor pvačov pər pəklensč jaga!« [Cvetek 1993: 104 (št. 74)]

O Pehti pa je slišala pripovedovati le, da je bila stara hudobna baba, ki se je skrivala na podstrešju, pa otroke strašila ali pa katerega celo ukradla. Zato so s Pehto strašili otroke [Cvetek 1993: 37 (št. 16)]; to izročilo je slišala pripovedovati v Stari Fužini.

Prav tako je v Stari Fužini leta 1972 zapisala pripovedi o coprnica in coprniki

Coprnce pa coprnječə

Včas jə vsaka vas imeva soje coprnječe pa coprnce. Na Kamnah pod Švigəljčovo lipo so imel jəsən na kvatrn tedən shod. Pa kuj gorja so ldem naredlə! Samo tistmo, k jə znov ventatə, niso moglə do živga.

Ana se j omoživa z anəm tačəm, k ga j še ana druga rada imeva. Ta ta druga j bva tkuj jezna, da j naprosiva ano coprnco, da j tə ta mvad nardiva, da jo j noga začeva boletə. Tkuj jə bo hdo, da so kokoj moglə pokləcat anga moža s Koroške, k jə znov ventatə. Ta mož jə pa nekej dobiv pod pragam. Potle jəm jə pa zabičov, kere ženske na smejo v hišo spəstitə. Dog so se ahtalə, ta mvad se j pa začeva noga boljšatə. An dan so pa vsə šlə v polje, pər njə so pa pustlə le

³⁰ Več o tem Kropelj 2008: 120–135.

anga mǝjhǝnga dǝkliĉa. Tmo j pa tista ta osumljena baba notrǝ ušla. Noga se j koj poslabšova, ta mvada j pa ĉǝz par dni umrva.

Šǝ prǝd tole vojsko jǝ bva pa pod Stǝdoram tud ana nasreĉa narjena, tok da j ana žena prov zboleva. Potle so šla pa na Dolenjsk anga starga moža barat, k jǝ znov ventatǝ. Ta jǝm jǝ pa povedov, da do dobil prǝd hišo detoljo navzkriž položeno, pa da jo morjo s kamnam pobitǝ. Potle so pa res tok naredlǝ, se j pa žena pozravva.

Coprnjek, pravjo, da vohk rata vsak hudobǝn ĉlok. Pa da more vsak coprnjek še anga zoĉitǝ.

Coprnjeka al pa coprncu prapoznǝaš po tǝm, k se t hlinǝ, pa kej t prov na davev hvalǝ, pa nǝ na prdene: »Na bod mo škoda.« [Cvetek 1993: 143 (št. 23)]

Pripovedi o ĉarovnicah in ĉarovništvu sodijo med redka izročila, pravzaprav verske predstave, ki med ljudmi v oddaljenih krajih še danes živijo [prim. Mencej 2006], in tudi zapisana zgodba dokazuje, da ljudje še verjamejo v coprništvo.

Drugaĉe je z verskimi predstavami o rojenicah iz Ribĉevega Laza v Bohinju, kjer so vedeli povedati le, da so otrokom ob rojstvu napovedale usodo in kako dolgo živel

Rojdnice pa sojdnice

Vile so rojǝnice pa sojǝnice. Sojǝnice so žǝ koj ob rojstvo napovedale, kogǝ bo s tǝm pa tǝm votrokam, pa kuj cajt bo živov. [Cvetek 1993: 44 (št. 23)]³¹

Od nekoĉ tako živega izročila je ostalo le tisto najosnovnejše oz. zgolj razlaga pojma, povedano sicer v domaĉi bohinjski govorici, toda brez zgodbe in prave vsebine. Seveda so mnoge pripovedi iz Bohinja bogatejše, navsezadnje so bile tudi zapisane pred dvajsetimi leti, vendar pa je neizbežna usoda izročila redukcija na osnovni podatek oziroma izginotje iz medsebojne komunikacije in ljudskega pripovedništva.

PREHOD IZROČILA V SODOBNE ZGODBE

Konec 20. stoletja je pravljica kot pripovedni žanr skoraj izginila iz vsakdanjega življenja ljudi, povedke pa so se obdržale le še v bolj ali manj osiromašeni obliki. Razvijati so se začele druge oblike pripovedovanja. Za podobo ljudskega pripovedništva v 21. stoletju so značilne urbane legende in sodobne zgodbe, življenjske zgodbe in memorati. Pomembno vlogo pri širjenju tovrstnih žanrov imajo mediji, še posebej računalniki in medmrežje, ki bistveno pripomore k razširjanju in oblikovanju t. i. »e-lore« ali internetnih zgodb.

Kljub tako korenitim spremembam v razvoju pripovedništva pa so se ohranili tudi nekateri tradicionalni motivi. Tako je Benjamin Bezek iz Kamnika zbral kar nekaj tradicionalnih pripovednih motivov, seveda ĉasu primerno predelanih in spremenjenih. Med letoma 1998 in 2004 je objavil nekaj pripovedi iz Kamnika in okolice [Bezek 1998a, b, 1999a, b, 2000,

³¹ Zapisano leta 1987.

2002, 2004], ki pa se že močno razlikujejo od tistih, ki jih je v 70. in 80. letih v Kamniškem kotu in na Veliki planini zapisal Tone Cevc. Najočitneje se ta razlika kaže v povedki »Farjev plaz«, ki je, ne le veliko krajša, pač pa tudi vsebinsko zelo spremenjena

Farjev plaz

Slišala sem, da je bil en župnik, ki je od nekod dobil zlato. Ta župnik je imel pri sebi hlapca. Hlapec pa je vedel za njegovo bogastvo. Zbal se je, da bi hlapec o tem denarju pripovedoval naprej drugim, zato je hlapca ubil.

Tako se tisti kraj še danes imenuje Farjev plaz.³²

Zgodba je povedana kot nekaj, kar se je v resnici zgodilo, zato je tudi temu primerno postavljena na stvarnejša tla. Niso več omenjeni gamsi z zlatimi parklji in tudi plaz, božja kazen za duhovnikovo grozljivo dejanje, so opuščeni iz pripovedi.

Med drugimi pripovedmi, ki jih je zbral Bezek, prevladujejo zgodbe o prikazovanjih, pokojnih, belih ženah, konjih in kočijah in o nenavadnih izkušnjah posameznikov.

Bila je pri maši mrtvih vaščanov

Moja mama je opolnoči k maši šla. V cerkvi so bili sami nepoznani. V bližini je spoznala sosedo, ki je pred kratkim umrla, in je sedla k njej. Sosea ji je med mašo zašepetala: »Pred koncem maše steci kolikor moreš iz cerkve in nič ne smeš nazaj gledat'!« Ona je res stekla, med potjo pa je izgubila torbico. Kasneje so našli torbico vso preluknjano.

Pravijo, da je bila pri maši »pri ta mrtvih«.³³

Bela žena iz Pristave

Na Pristavi je bila včasih ena hiša. Nekega dne je šel nek vaščan mimo hiše in videl belo ženo. Začel jo je ogovarjat in spraševati, kaj dela tam. Žena ni odgovarjala, ampak se je na njega spravila in on jo je moral nesti. Ko pa sta prišla do mostu, je ta vaščan že po kolenih šel, tako je bila težka. Kasneje je govoril, da je bila to gotovo katera izmed pokojnih duš.³⁴

Na sveti večer nikar ne hodi k dekletu v vas

Včasih so ljudje znali povedati, da na sveti večer in na sveti dan ne smeš v vas hodit'.

En fant iz Tunjic je imel v Podgorju punco in je prišel na svet' večer k njej v vas. Okoli enajstih pa se je odpravil v Tunjice k polnočnici. Šel je čez gozd in slišal, kako so zvonovi zvonili in skup' vabili. Pride čez Medvedov most, kar zasliši in vidi konja ter kočijo, kako se pripeljeta po reki Tunjici. Nekaj časa je stal in gledal, potem pa je kar naenkrat planil v tek. Ni nič več tunjskih zvonov slišal, pa tudi polnočnice v Tunjicah ni videl. Samo naravnost domov je šel in se usedel za peč, tako ga je bilo strah.³⁵

³² Pripovedovala Ančka Žagar iz Kopišč, 2. 8. 1997. Zgodbo ji je povedal sosed Jože Uršič - Logar; obj. Bezek 1998b.

³³ Pripovedoval Peter Stele ml. iz Tunjske mlake, 10. 1. 1998. Zgodbo mu je povedal oče Peter Stele st.

³⁴ Pripovedoval Peter Stele st. iz Tunjske mlake, 10. 1. 1998.

³⁵ Pripovedovala Slavka Lukan iz Podgorja pri Kamniku, 14. marca 1999; obj. Bezek 2000: 80.

Druge zgodbe, ki jih je zapisal Bezek, pripovedujejo še o duhovih in o 'spominu' ali napovedih smrti, o nenavadnih sanjah, hudiču, o kršitvi spoštovanja kvater ali drugih svetih reči ter o raznih vraževerjih in nenavadnih ljudeh ali posebnostih. Vse zgodbe so zelo kratke in po navadi povedane tako, kakor da so se zgodile poznanemu človeku. To pa je že značilnost sodobnih zgodb in urbanih legend, ki pa se na Slovenskem še niso prav udomačile in še niso dosegle širše odmevnosti.

POT RAZVOJA

Gorenjska je tako kakor tudi druge pokrajine – s svojimi gorami, alpskim svetom in naravo – že s svojo podobo pustila sledove v pripovednem izročilu tod živečega prebivalstva. V previsnih stenah, gorskih vrhovih in skalah nenavadnih oblik je ljudska domišljija videla okamnena bitja in spomin na staro prebivalstvo, ki se je umaknilo pred prišleki v hribe. Tako se npr. gora *Ajdna* imenuje po *Ajdih* (od *Heide* – pogan), ali gora *Divje babe* po divjih ženah; hrib *Dedec* je dobil ime po divjem možu, *Babji zob* po zobu divje žene, *Igla* po igli divje žene ipd.

Legenda o Zlatorogu, ki je nekakšen simbol slovenskega alpskega sveta, se je ohranila do današnjih dni. Že antični viri omenjajo nenavadno alpsko žival z zlatimi rogovi, večinoma v povezavi z zlatimi rudniki v Julijskih Alpah. O tem sta pisala grški zgodovinar Polibij in geograf in zgodovinar Strabo; zgodbe o zlatorogem gamsu ali divji kozi z zlatimi parkeljci temeljijo torej že na grških virih.

Do danes so se tudi ohranile pripovedi o divji jagi, ki vrši skozi naravo pod vodstvom Pehte oz. Pehtre babe ali divjega lovca. Ljudje so verjeli, da nočno vršanje divje jage pri naša rodovitnost naravi, pripovedovali so zgodbe o Pehti, Bedancu in Kosobrinu. Danes ohranja spomin nanje 'poklicna' pripovedovalka Marica Globočnik, hčerka Petra Jaklja Smerinjekovega, ki je zgodbe, ki jih je v 50. letih zapisal in posnel Milko Matičetov, pripovedoval v okolici Kranjske gore in Podkorena.

Ljudje, ki živijo v gorskih zaselkih danes, morda še pripovedujejo o divjih možeh ali gornih možeh, o škrateljčkih in belih ženah, o vragu, čarovnicah in čarovnikih, vendar so to le še bežni spomini na pripovedi, ki so jih v mladosti slišali od svojih očetov in dedov. Legende gorskega sveta, kot so Zlatorog, kralj Matjaž in Bedanec, pa so ostale ovekovečene v umetnosti, kot miti slovenskega naroda.

Takšni miti, lokalno izročilo namenjeno obiskovalcem kraja, poustvarjanje ljudskih pravljič in objave – to je skoraj vse, kar je ostalo od tradicionalnega ljudskega pripovedništva na Gorenjskem. Seveda med ljudmi še krožijo kratke pripovedi in šaljive zgodbe, spomini in nenavadna doživetja, vendar dobivajo vedno bolj značaj šal in sodobnih zgodb, torej nečesa, kar se je »v resnici« zgodilo.

Razvojna pot ljudskih pripovedi je šla v drugi polovici 20. stoletja strmo navzdol. Pripovedi, ki jih je v prvi polovici 19. stoletja objavljala in zapisoval Matevž Ravnikar

- Poženčan, so bile zbrane, da bi z njimi dokazali slovensko samobitnost oz. pripadnost južnoslovanski skupnosti, in da bi v njih iskali zgodovinske in mitološke korenine slovenskega naroda. Zaradi tega v teh zapisih še ne moremo zaslediti umetniškega nadiha. Zapisovalec se ni trudil z mitopoetičnostjo tega izročila, pač pa le z njegovo dokumentarno vrednostjo, zato ni nenavadno, da je zapisoval celo v nemščini. Pri zapisih o Hudem Kljukcu in Štempiharju je Ravnikar - Poženčan oral ledino in je z objavami skušal predvsem spodbuditi k zapisovanju in ohranjanju takšnega izročila. V njegovih pravljičah in bajkah spoznavamo, da je v prvi vrsti želel zbrati čim več gradiva, da bi z njim dokazal, da se tudi slovensko ljudstvo lahko primerja z drugimi evropskimi narodi.

Povsem drugače je bilo pri Matiji Valjavcu; tri desetletja razlike med rojakoma so prinesla generacijski premik, ki je opazen tako v razvoju filološke vede kakor v miselnosti in ciljih, ki sta si jih postavila. Valjavec, čeprav jezikoslovec po študiju, je z nekaterimi svojimi deli že segel na etnološko področje, kar potrjuje tudi dejstvo, da je postal leta 1883 član dunajske Antropologische Gesellschaft. Tudi raziskave, usmerjene predvsem v primerjalne in jezikoslovne študije, dokazujejo, da je bil povsem v koraku s časom in s tedaj že pozitivistično usmerjenimi raziskavami. Ni pa mogoče spregledati v Valjavčevih zapisih njegove poetične duše in prav to je še jezikovno obrusilo njegove – že tako izbrane – pravljičice in povedke. Dosledno zapisovanje po izvirni pripovedi je bilo takrat še vedno zelo svobodno in daleč od sodobnih strokovnih zahtev. Čeprav je Miklošič Valjavca hvalil kot prvega jezikovno doslednega zapisovalca, je ta doslednost opazna predvsem v tem, da je Valjavec sledil narečju in pripovednemu slogu, ni pa tudi natančno registriral vseh pripovedovalčevih spodrseljajev in njegovi zapisi tudi niso bili dialektološko dosledni. Nekaj let pozneje je tudi Karel Štrekelj spodbujal svoje zapisovalce k jezikovno natančnemu zapisovanju ljudskega izročila, dajal je tudi navodila za zapisovanje narečja in pri nekaterih zapisovalcih (npr. pri I. Šašlju, Š. Küharju in J. Barletu) dosegel že visoko raven zvestosti zapisa izvirniku. Valjavec pa je imel tudi izjemen posluš za ljudske pravljičice in povedke, kar je še posebej opazno pri njegovih objavah. Za zbiranje ljudskega slovstva je bil zelo nadarjen in med ljudmi na Gorenjskem je našel odlične pripovedovalce, med katerimi je bila tudi njegova babica po materini strani. Valjavec je svoje zapise le redko opremil s podatki o pripovedovalcih, doslednejši je bil pri navajanju kraja zapisa – čeprav so takrat, kakor je razvidno tudi iz Štrekljeve zapuščine, zapisovalci pripovedi razmeroma pogosto opremili s podatki o pripovedovalcu, kraju in času zapisa. Z Valjavcem je gorenjsko pripovedništvo doseglo svoj zenit, najlepše in najčarobnejše pravljičice in povedke so prav gotovo prišle spod njegovega peresa.

Pripovedi Petra Jaklja Smerinjekovega po kvaliteti ne zaostajajo dosti za Valjavčevimi. Milko Matičetov je namreč znal izvabiti iz pripovedovalca odlično pripoved in na ta način je ohranil pred pozabo številne pravljičice in povedke. V Smerinjekovih pripovedih že odseva duh povsem drugačnega časa, kakor je bilo 19. stoletje, ko so se pri pripovedovanju pravljič še trdno držali »pravljličnih zakonitosti« in je bil tudi repertoar pravljič bolj usmerjen k čudežnim in tradicionalnim motivom. Stoletje pozneje so prevladali pripovedi s šaljivejšo, razlagalno in bolj prizemljeno vsebino in nadarjeni pripovedovalci so jih radi obogatili s

sestavinami iz sodobnega življenja. Veliko več kakor pravljic pa je bilo povedk, legend in šaljivih pripovedi, namenjenih predvsem otrokom. Milko Matičetov je veliko pozornost posvečal pravljicarjem in okoliščinam pripovedovanja, Smerinjekovega je tudi posnel na filmski trak in tako dosegel veliko dokumentiranost zapisov. Marsikatero izročilo je raziskal z vidika historičnogeografske razširjenosti v evropskem kulturnem prostoru, s svojo nadarjenostjo za zbiranje ljudskega izročila in ljubeznijo do njega je uspel zbrati zelo veliko pripovedi. Prav zaradi tega je Matičetov vztrajno zavračal napovedi, slišane že v 19. stoletju, da bije ljudskemu pripovedništvu plat zvona.

Te napovedi so se z velikim pohodom elektronike uresničile v drugi polovici 20. stoletja, kar jasno odseva v zapisih vseh, ki so v zadnjih desetletjih 20. stoletja skušali zbrati še kaj pristnega ljudskega pripovednega izročila. Že Tone Cevc je v Kamniškem kotu je našel le eno pravljico, sicer pa predvsem pripovedi o bajeslovnih bitjih, ki so se ohranile iz preteklosti. Zgodbe, ki jih je zbrala Marija Cvetek v zadnjem desetletju 20. stoletja v Bohinju, so zapisane v narečju. Živahno pripovedovanje bralca kar prestavi v te kraje in zgodbe z robotim pripovednim slogom ter veliko mero šaljivosti izvabijo nasmešek in razvedrijo, vsebinsko pa so močno okrnjene. Kako je ta redukcija v pripovedništvu napredovala v zadnjem stoletju, je zelo jasno mogoče razbrati iz pripovedi o rojenicah. Medtem ko sta Ravnikar - Poženčan in Valjavec še zbrala številne povedke in legende o njih in je Cevc v 70. letih 20. stoletja na Veliki planini še uspel zapisati legendo o sv. Lukežu, ki ohranja Ojdipov motiv, je ostala konec 20. stoletja o njih le še kratka razlaga. Tradicionalno, mednarodno razširjeno motiviko, ki je bila na Gorenjskem v 19. stoletju še močno živa, proti koncu 20. stoletja zaman iščemo, v 21. stoletju pa je sploh ni več. Kako bajčno izročilo o gamsih z zlatimi parkeljci prehaja v povsem drug žanr – v sodobne zgodbe, kaže pripoved o Farjevem plazu.

Očitno je, da so pravljice in povedke, kakor so jih poznali pred dvesto leti, izginile. In če povedke danes še nekako životarijo, predvsem kot lokalne zgodbe, vezane na prav določen kraj, ali pa kot verovansjska oz. »resničnostna« zgodba, npr. o čarovništvu, prikazovanju lučk, o duhovih pa tudi kot spomin na nekakšno mitološko izročilo [Čop 2006], pa pravih ljudskih pravljic, ki bi bile namenjene bolj odraslim kakor otrokom, danes na Gorenjskem skorajda več ni. Pravljica danes je v glavnem le še pravljica za otroke [Stanonik 1995], obnovljena po knjigah in otroku ustrezno prirejena, to pa ni več ljudska pravljica, še manj pa prenesena na način, značilen za ljudsko tradicionalno pripovedništvo.

LITERATURA

Aarne, Antti in Thompson, Stith

1961 The Types of the Folktale : A Classification and Bibliography. Helsinki (FF Communications; 184).

Bezek, Benjamin

1998a Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* [Ljubljana] 38 (1–2): 60.

- 1998b Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 38 (3–4): 90.
 1999a Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 39 (1): 45.
 1999b Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 39 (2): 48.
 2000 Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 40 (3–4): 80.
 2002 Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 42 (3): 59.
 2004 Zgodbe vsakdana. *Glasnik SED* 44 (1): 39.

Bolte, Johannes in Jiři Polívka

- 1932 *Anmerkungen zu d. Kinder- u. Hausmärchen d. Brüder Grimm* 5. Leipzig.

Bošković-Stulli, Maja

- 1972 Kajkavske pripovijetke i predaje. *Kaj* [Zagreb] 5 (5): 3–10.
 1974 *Kroatische Volksmärchen*. München: Eugen Diederichs Verlag (Märchen der Weltliteratur).

Cevc, Tone

- 1993 *Velika planina* [3. dop. izd.] Ljubljana: [Samozaložba].
 1999 Pripovedno izročilo iz Kamniškega kota. *Traditiones* 28 (1): 89–100.

Cvetek, Marija

- 1993 *Naš voča so včas zapodval. Bohinjske pravljorce*. Ljubljana: Kmečki glas (Glasovi; 5).
 1999 *Bohinjske pravljice*. Ljubljana: Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov.
 2005 Bajeslovno izročilo v bohinjskem folklornem pripovedništvu. *Traditiones* 34 (2): 179–216.

Černigoj, Franc (ur.)

- 2007 *Anton Pegan: Indija Komandija. Prozna ljudska besedila z Vipavskega, Goriškega, s Krasa in Tolminskega*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Čop, Jaka

- 2006 O črnem biku ali črnem juncu. *Studia mythologica Slavica* [Ljubljana in Udine] 9: 345–355.

Dégh, Linda

- 1962 *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Berlin: Akademie-Verlag.
 1995 *Narratives in Society. A Performer-Centered Study of Narration*. Helsinki (FF Communication; 225).

Grafenauer, Ivan

- 1944 Slovansko-kajkavske bajke o Rojenicah-Sojenicah. *Etnolog* [Ljubljana] 17: 34–51.
 1951 *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu*. Ljubljana: SAZU (Dela. II. razred; 4. ISN; 1).
 1965 *Spokorjeni grešnik. Studija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-brvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi*. Ljubljana: SAZU (Dela. II. razred; 19. ISN; 8).

Jarnik, Urban

- 1813 Die slovenischen Sibyllen. *Carinthia* [Klagenfurt] 1: 21.

Karadžić, Vuk S.

- 1853 *Srbske narodne pripovijetke*. Beograd, št. 144.

Krauss, Friedrich Salomo

- 1883–1884 *Sagen und Märchen der Südslawen I., II.* Leipzig.
 1885 *Sitte und Brauche der Südslawen*. Wien.

Kroje, Monika

- 1995 *Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljičah in povedkah ob primerih Iz Štrekeljeve zapuščine*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
 2001 *Karel Štrekelj, Iz vrelcev besedne ustvarjalnosti*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
 2008 *Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec-Dunaj 2008.

Leskien, August

- 1915 *Balkanmärchen. Uus Albanien, Bulgarien, Serbien und Kroatien*. Jena: Diedrichs.

Majar, Matija

- 1847 Vile i šta o njih znade narod slovenski u Koruškoj. *Kolo* [Zagreb] 4: 9–18.
 1850 Narodove pesmi. *Slovenska bčela* 1: 89–93.

Mannhardt, Wilhelm

- 1860 *Die Götter der deutschen und nordischen Völker. Eine Darstellung*. Berlin: Schindler.

Matičeto, Milko

- 1958 Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskavanj. V: *Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede*; 4. Ljubljana: SAZU, 101–156.
 1961 *Sežgani in prerogeni človek*. Ljubljana: SAZU (Dela. II. razred; 15. ISN; 4).
 1965 Peto Albano. Racconto resiano del tipo AT 756 B. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* [Basel] 61: 32–59.

Mencej, Mirjam

- 2006 *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*. Ljubljana: FF Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica; 18).

Pentikäinen, Juha

- 1978 *Oral repertoire and World View*. Helsinki (FF Communications; 219).

Ravnikar - Poženčan, Matevž

- 1846 Stare krajske pripovedi. *Kmetijske in rokodelske novice* 4 (28): 112.
 1847 Še ena povest od Petra Klepca. *Kmetijske in rokodelske novice* 5 (21): 84.
 1848 Domorodne reči. *Kmetijske in rokodelske novice* 6 (44): 185.
 1852 Kupala, malikovavska boginja v slovenskom uvaženi. *Slovenska bčela* 3: 75.
 1859a Pravlice iz Krajskega. *Kmetijske in rokodelske novice* 17 (1859) 13: 102–103; 17 (14): 110; 17 (17): 133–134; 17 (23): 180–181, 187–188, 194–195.
 1859b Sveti Aloj. *Slovenski glasnik*: 73.

Scherf, Walter

- 1982 Der Hirt, AaTh 560. V: *Lexikon der Zauber märchen*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1982, 211–214.

Stanonik, Marija

- 1984 Matija Valjavec kot slovstveni folklorist. *Etnološka tribuna* [Zagreb] 6–7: 107–115.
 1995 *V deveti deželi. Sto slovenskih pravljič iz naših dni*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
 2005 (ur.) *Požnenčanove pravljice* [zapisal Matevž Ravnikar; zbrala, uredila, spremno besedo in opombe napisala M. Stanonik]. Radovljica: Didakta.

Svetokriški, Janez

- 1698 *Sacrum promptuarium III*. Ljubljana.

Štefan, Anja

- 1994 *Slovensko ljudsko pripovedništvo iz etnografske zapuščine Matije Valjavca* [Diplomska naloga]. Ljubljana: Oddelek za slovenske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
 1999 *Folklorno pripovedovanje kot prepletanje izročila in osebne ustvarjalnosti* [Magistrska naloga]. Ljubljana: Oddelek za slovenske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Trdina, Janez

- 1951 *Zbrana dela. III.*, str. 500.

Uther, Hans-Jörg

- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography I–III.* Helsinki (FF Communications; 284–286).

Valjavec, Matija

- 1848a Lesena skleda. *Kmetijske in rokodelske novice* 6 (4): 15.
 1848b Molitev pomaga. *Vedež* 1: 57.
 1848c Štempihar. *Slovenija* 1 (44, 45): 176, 180.
 1849a Černošolc. *Slovenija* 2 (13): 52.
 1849b Hudi Kljukec. *Slovenija* 2 (9): 36.
 1849c Šroténbah. *Slovenija* 2 (15): 60.
 1852a Zata tica. *Slovenska bčela* 3 (33): 2866–269.
 1852b Pripovedka od pastirja. *Slovenska bčela* 3 (34, 35, 36, 37): 274–278, 281–285, 289–292, 297–300.
 1852c Kobilica. *Slovenska bčela* 3 (46, 47, 48): 369–372, 377–380, 386–388.
 1857 Še nekaj o rojenicah. *Novice* 15 (46): 182.
 1858a *Narodne pripovijedke skupio u i oko Varaždina M. Kračmanov.* Varaždin.
 1858b Chorvatisch-sloven. Märchen aus d. Umgegend von Warasdin. *Slavische Bibliothek* [Wien] II: 169–170.
 1865 O rodjenicah ili sudjenicah. V: *Književnik* [Zagreb], 52–61.
 1866 Narodne stvari. Priče, navade, stare vere. *Slovenski glasnik* 9: 1866: 23–28, 67–70, 108–112, 146–151, 229–230, 309–310, 406–409, 448–451.
 1868 Narodne stvari. Priče, navade, stare vere. *Slovenski glasnik* 11: 152–154.
 1879–1897 Prinos k naglasu v (novo)slovenskom jeziku. *Rad JAZU* [Zagreb] 43–48, 56–57, 60, 63, 65, 67–68, 71, 73–74, 76–77, 93–94, 102, 105, 110, 118–119, 121, 132.
 1881 Zur Betonung im Slovenischen. Etymologisches. *Archiv für slavische Philologie* [Berlin] 5: 157–164.
 1884 Od dečka, koj je 'se pojel, kaj je našel. *Kres* [Celovec] 4 (5): 247.
 1886 Prinešček, kako in od kod se nar. pripovedi razširjajo. *Kres* 6 (2): 151–154.
 1890 *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici. Skupio Valjavec, Matije Kračmanov.* [2. izd.]. Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare.
 1900 Matija Kračmanov Valjavec, *Poezije* [ur. Fr. Levec]. Ljubljana: Slovenska Matica.
 2002 *Kračmanove pravljice I.* [ur. Ilja Popit]. Radovljica: Didakta.
 2007 *Kračmanove pravljice II.* [ur. Ilja Popit]. Radovljica: Didakta.

FOLK NARRATIVE METAMORPHOSES IN UPPER CARNIOLA (SLOVENIA)

This article presents the “developmental path” of Upper Carniolan narrative tradition from the first half of the nineteenth century to the beginning of the twenty-first century. It primarily discusses changes in narrative repertoire, narration method, and the method of transcribing, recording, and publishing texts.

Upper Carniola is the central Slovenian region, which even in the past often represented Slovenia internationally. The first transcribers of Slovenian folk narratives came from Upper Carniola, including Matevž "Poženčan" Ravnika, and Matija "Kračmanov" Valjavec; after World War II, narratives in Upper Carniola were collected by Milko Matičetov and Tone Cevc, and towards the end of the twentieth century by Marija Cvetek and Benjamin Bezek.

Upper Carniola left traces in narrative tradition simply due to its mountainous alpine landscape. In its overhangs, mountain peaks, and strangely shaped boulders, the folk imagination saw stone creatures and memories of ancient people that had retreated from the newcomers into the mountains. The legend of the chamois Goldenhorn (Zlatorog), which became the symbol of the Slovenian Alps, has been preserved until the present. The Wild Hunt (Divja jaga) storms through the countryside headed by Perchta (Pehta or Pehtra baba), or a demonic figure known as the wild hunter (divji lovec), and people believed that it brought fertility to the earth. Stories were told about the figures Pehta, Bedanec, and Kosobrin. Today, their memory has only been preserved in books or in the stories told by the "professional" storyteller Marica Globočnik, the daughter of Peter "Smerinjekov" Jakelj. The stories that Jakelj told around Kranjska Gora and Podkoren were transcribed and recorded by Milko Matičetov in the 1950s.

The people that live in mountain villages today may still tell stories of wild men or men from the mountains, dwarves and fairies (bele žene), the devil, witches, and wizards. However, these are merely faint echoes of the stories they heard from their parents and grandparents when they were young. The mountain legends (e.g., about Golden Horn, King Matthias, and Bedanec) have been preserved in art as myths of the Slovenian nation.

Myths and other types of local tradition intended for visitors, recreation of folk fairytales, and publications are nearly all that remains of traditional folk narratives in Upper Carniola. Although short narratives and humorous stories, memories, and stories of unusual experiences continue to circulate among the people, they tend to increasingly approximate jokes and modern stories – that is, stories of what "really" happened.

In the second half of the twentieth century, the developmental path of folk narratives declined drastically. The narratives that Matevž "Poženčan" Ravnika had published from the first half of the nineteenth century onwards were collected in order to demonstrate Slovenia's unique character and affiliation with the South Slavic peoples, and to find in them the historical and mythological roots of the Slovenian nation. This is why no artistic intervention is to be found in these transcriptions. The collector did not seek to capture mythical poetics, but were only interested in the documentary value of this material; it was therefore not even unusual for them to transcribe stories in German. In transcribing the stories of the outlaw Hudi Klujevec and the fantastically strong Štampihar, Ravnika broke new ground and sought to encourage the recording and preservation of tradition through his publications. His efforts show that he first and foremost sought to collect as much material as possible in order to prove that the Slovenians could be compared with other European nations.

Matija Valjavec's work was completely different. There was a thirty-year age difference between him and Ravnika, which already represented a generational shift, reflected in both the development

of the discipline and the different perspectives and goals set by both scholars. Although Valjavec had studied as a linguist, he attained the scholarly standards of that time in this field, which is also proven by his membership in the Yugoslav Academy of Sciences and Arts (Zagreb) and in the Anthropological Society (Vienna). His research, which focused primarily on comparative and linguistic studies, followed the positivist scholarly perspective of that time. However, one cannot overlook Valjavec's poetic soul in his transcriptions, which linguistically sharpened his already refined fairytales and stories. His consistent transcription of original narrations was relatively free and far from the contemporary professional requirements. Although Fran Miklošič praised Valjavec as the first linguistically consistent transcriber, his consistency is evident primarily in the fact that he followed the dialect and narrative style, whereas he did not register the narrator's lapses in greater detail or made dialectologically precise transcriptions; as a result, the narratives are clumsy and the texts are difficult to understand. A few years later, Karel Štekelj also encouraged his transcribers to produce accurate transcriptions and gave them instructions for transcribing dialects; some transcribers, such as Ivan Šašelj, Števan Kühar, and Janko Barle, managed to achieve a relatively high level. Nonetheless, at that time Valjavec was the best and the most successful collector of folk narratives. He also had an exceptional ear for folk fairytales and stories, which is especially evident in the fairytales he transcribed. He was very talented at collecting material and found excellent narrators among the people of Upper Carniola; these included his maternal grandmother. Valjavec only rarely furnished his transcriptions with information on the narrators; he was more consistent in recording the place of transcription. As is evident from the papers from Štekelj's estate, transcribers at that time relatively frequently provided their narratives with information on the narrator, and the time and place of transcription. With Valjavec, Upper Carniolan narratives reached their zenith; the most beautiful and magical fairytales and stories definitely flowed from his pen.

The stories told by Peter "Smerinjekov" Jakelj a century later do not lag behind those recorded by Valjavec, for which the credit goes to Milko Matičetov, who was good at coaxing stories out of the narrator and thus preventing them from passing into oblivion. Jakelj's stories already reflect the spirit of an entirely different time and age. In the nineteenth century, narrators still firmly adhered to the "fairy tale rules" and focused their repertoires on miraculous and traditional motifs. However, in the following century, narratives with humorous, explanatory, and realistic content predominated and talented narrators often embellished them with elements from modern life. In addition, even at that time, there were many more stories, legends, and humorous stories intended primarily for children than fairytales. Matičetov paid a great deal of attention to fairy tale narrators and the circumstances of narration: he recorded Jakelj on film and thus the narrations are excellently documented. Matičetov studied tradition from the viewpoint of historic-geographical methods and displayed an exceptional talent for collecting folk tradition as well as great affection for it. In addition, he persistently refused to accept predictions dating back to the nineteenth century that folk narratives would die out.

With the great electronic advances in the second half of the twentieth century, these predictions did come true, which can also be seen from the narratives of those that tried to collect authentic

examples of folk narrative tradition after 1970. In the Kamnik Combe, Tone Cevc found only one fairytale, but a lot of stories of mythological creatures. The lively narrated stories that Marija Cvetek collected in the 1990s in Bohinj are transcribed in the Bohinj dialect. Their somewhat coarse narrative style and humor entertain the listener or reader, but their content is quite limited. The progress of this narrative reduction in the twentieth century can be seen for example in the stories of fates. Although Ravnikar and Valjavec still managed to collect many stories and legends of fates and even recorded the legend of St. Luke, which preserves the Oedipus motif, on Velika Planina pasture in the 1970s, what remained at the end of the twentieth century was only a short explanation of them. The traditional and internationally used motifs that were still very much alive in Upper Carniola in the nineteenth century were sought in vain at the end of the twentieth century, and in the twenty-first century they no longer exist at all. The tale about Vicar's Slope (Farjev plaz) demonstrates how the mythological tradition of the golden-horned chamois has passed into an entirely different genre – that is, modern stories.

It is clear that fairytales and narratives that were known two hundred years ago have disappeared. If narratives still manage to survive today, especially as local stories and as belief or "reality" stories, such as those about witchcraft, mysterious lights, and ghosts, as well as a memory of a mythological tradition, there are no more true folk fairytales (intended for adults more than children) in Upper Carniola today. Today, fairytales are only meant for children; they are summarized from books and suitably adapted for children. However, these are no longer folk fairytales, let alone transmitted in the manner typical of traditional narratives.

Dr. Monika Kropelj, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU,
Novi trg 2, Ljubljana, monika@zrc-sazu.si